Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
ноябрь
17
суббота
№ 262 (14462)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Солун дамчыштыр ийиги чугаалажыг

Эргим номчукчу! Чүге «Ийиги чугаалажыг» дээнивистиң ужурун ам биле бээр сен. Сактып келден: «бирги чугаалажыг» чүнүң дугайында болчук? Сагындырыптаалы: ол октябрь айның 2-де болган. Чугаа болза солун чагыдылгазының дугайында солун дамчыштыр ажык чугаа болган ышкажыгай. Ам-на сактып келген боор сен. Ийе, ол дугайында аан.

Ол чугааның түңнели кандыг болганыл? Ындыг айтырыг дораан-на салдынар. Ийиги чугаалажыгже кирериниң мурнунда ол дугайында каксы чугаалап каары черле артык эвес. Ийиги чугаалажыгже кирериниң чылдаа ол болур ужурлуг.

Номчукчулар-биле солун дамчыштыр баштайгы чугаалажыгның болгаш номчукчулар ортузунга редакцияның ажылдакчыларының солун, сеткүүлге хамаарышкан албан черлериниң харыысалгалыг ажылдакчыларының чоруткан ажылының түңнели багай эвес болган. Ол бисти өөртүп турар. Ноябрь айның бирги чартыының түңнели-биле «Шын» солун Чаа чылче 19 муң ажыг чагыттынган. Бо чылдың чагыдылгазынга деңнээрге четпес болза-даа, кажан солуннуң өртек үнези өскен таварылгада, ону чедиишкин кылдыр санап турар бис. Ол чорук болза солуннуң ат-алдарының чон ортузунда калбарып, ооң организакчы, пропагандисчи, мобилизакчы салдарының өзүп турарын херечилеп турар. А чагыдылга ам-даа уламчылавышаан болгай. Декабрь 1-де ооң доостурун моон-биле холбаштыр база катап сагындырып каалы.

Чагыдылганы бистиң номчукчуларывыстың бисти хомудатпайн бижидип ап турарынга, бир талазында, өөрүп турар бис. Ынчалзажок оларның негелдези бистен улуг. Ону билип турар бис.

Шынап-ла, угаан-бодал талазы-биле оларның негелдезин чүнүң-биле, канчалдыр өөртүр ужурлуг бис. Ону номчукчулар баш удур манап турар. Бистиң чугаавыс ам чогум-на ол дугайында болур.

Чугааже дорт кириптериниң мурнунда дараазында чүүлдү маңаа демдеглеп каары черле чугула деп санадывыс. Чүл дизе «Шын» солунну РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы кылдыр бо чылдың ноябрь 12-де бүрүткээн. Кол тургузукчу РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди, киржикчи-тургузукчулары — Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели болган. «Шын» солун бодунуң ол адынга шынчы болуп, эде тургустунуп, чаартынмышаан, бодунуң арнын, бодунуң угланыышкынын хевээр арттырар. Эде тургустунуушкундан, партийжи туруштан ол кажан-даа өскээр баспас. Номчукчулар ону бир дугаарында билип алза чогуур.

Ол боду арынныг, боду стильдиг, боду дылдыг. Бо бүгү хевээр артар, ооң ажыл-чорудулгазынга сагыттынар. Ук чанчылдар солуннуң чыскаалдазындан, кааcталгазындан, материалдарның байдалындан, оларның сөс-домаандан, тургузуундан илерээр. Ынчангаш солуннуң хемчээли өскерилбес-даа болза, ооң чыскаалдазының аян-шинчизи келир чылдың бирги номеринден эгелээш, бир янзы апаар. Бир дугаарында демдеглеп каар дээн чүүл ол чүве.

Кандыг темалар чырыттынарыл? Ону борта ниитизи-биле адап каарга, номчукчу боду-ла билип аптар боор деп шиитпирледивис. Партийжи амыдырал, культура, экономика айтырыглары. Аңаа хамаарыштыр мындыг рубрикалар хевээр артар: «Партийжи амыдырал», «Коммунист болгаш ооң ажыл-херээ», «Үндезин реформаның оруу-биле», «Советтер: ажыл-херээниң эгези», «Социал айтырыг», «Культура болгаш амыдырал», «Каяа-даа быжыг сагылга-чурум дээш» болгаш өске-даа. Ол рубрикаларның адаанга чүүлдер, очерктер, чурумалдар, корреспонденциялар кирер. Ол материалдарның «илеткелдер», «протоколдар» хевирлиг болу бербезин редакция чедип алыр дээш оралдажыр.

Рынокче шилчилге-биле холбаштыр олче кичээнгей редакцияның ажылынга кол черни ээлээр. Организастыг хемчеглер алдынар. Ону чырыдарынга бүгү килдистерни киириштирер болгаш ооң ужур-дузазын чонга улам тайылбырлаары-биле «Рынок болгаш оон эргежок чугулазы» деп рубриканы солун арнынга ажыдар. Олче экономистерни хаара тудар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң конференциязының болгаш ооң соонда пленумунуң эрткенин билир бис. Ооң түңнелинде бюронуң болгаш пленумнуң составы чаартынган. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бюро кежигүннери-биле интервьюларны, оларның херек-чоруктарын бербишаан бээрин, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кежигүннеринге сөс бээрин келир чылдың эгезинден эгелеп салып эгелээрин редакция практикалаар. Ол чорук оларның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле чоннуң чоок таныжып алырынга дузалаар.

Редакцияның килдистериниң келир чылын чүнү, канчаар чырыдар деп бодап турарын маңаа бижиир болза, ол хөй черни-даа, хөй үени-даа негээр болганда, оон чайлааш, эргим номчукчу, сээң-биле чоок чугаалажырын чөпшээреп көр. Чүл дизе, бирээде, номчукчулар-биле харылзааны быжыглаар дээш чер-черже үнүүшкүннерни организастаар. Ооң ажыктыын херек кырынга көрдүвүс. Оон хөй-хөй, чаа-чаа темалар илереп келир-дир. Ынчангаш «Шын» — номчукчуларында» деп рубрика уламчылаттынар.

Чер-черден чагаалар редакцияга үзүк чок, «саарлып» кээп-ле турар. Ол кончут өөрүнчүг. Чагаа бүрүзүнге эң-не кичээнгейлиг болурун чедип алыр бис. Келген чагаалардан чоннуң сеткил-хөөнүн, бодал-сагыжын, тура-соруун, ажыл-агыйларда чедер-четпестерни, хөлзээшкиннерни, дүвүренчиг байдалдарны, сүмелерни билип алыр бис. Чагаа ол дээрге — барометр-дир. Чүнү-даа көргүзүптер. Ындыг болганда «Чагаа изи-биле» деп рубрика уламчылаар. Чагаалар шимчээшкинин доктаамал сайгарып көргеш, ооң түңнелин «Чагаалар-биле ажыл» деп рубрика адаанга бээр бис. Ол ышкаш «Чылыг сөс», «Чагаалардан» деп рубрикалар хевээр артар. Оларның солун арнынга ээлээр черлери көвүдээр. Чүге дизе бөдүүн ажыл-ишчилер дугайында эргим, чылыг сөстер ында илереттинген болур-дур. Чылыг сөс кижиге чүүден-даа артык үнелиг болгай, кижиге соруук кириишкинни хайныктырар аан.

Сагыш-сеткилинде өйүп чоруур бодалдарын номчукчу чажырбайн редакцияже бижиир. Ындыг утказыг чагаалар «Сөстен бээрин дилеп тур мен» деп рубрика адаанга чырыттынар. Оон ынай бижикчи бир-ле черде дүвүренчиг байдал дугайында бижээн азы дамчыткан болур. Ындыг материалды «Дүрген парлаарын диледим» деп рубрика адаанга парлаар.

«Туружумну илередип көрейн. Ол чаа рубрика болур ужурлуг. Аңаа номчукчу канчаар эде тургустунганын бижиир, тодаргайлаарга, үеге хамаарыштыр ажылга, хүлээлгезинге, аажы-чаңынга, үзел-бодалынга кандыг өскерилге болганын аан. Аңаа кандыг-даа кижи бодунуң сеткилин бижээй-ле.

«Номерден номерже». Ол рубриканың адаанга чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң чаа чогаалдарындан үзүндүлерни, журналистерниң демдеглелдерин, хоочун ажылдакчыларның сактыышкыннарын бээр.

«Авторлар чуруктарындан». Ол рубриканың адаанга фото-чурук тырттырып чоруур эштериниң чуруктарын үндүрер. Ол чорук солуннуң кааcталгазынга дузалаар.

Даштыкыдан материалдарны бээри-биле чергелештир, «Делегейниң чидигленген булуңунда» деп чаа рубриканы ажыдар. Аңаа чүнү чырыдарыл? Рубриканың ады боду-ла ону илередип турар-дыр.

Ам үнүп турар рубрикалар, булуңнар, арыннар кызырлыр болгаш үндезини-биле өскерлир.

Допчузу-биле чугаалаарга ындыг-дыр.

Номчукчулар мону номчааш, боттарының саналдарын, бодалдарын, күзелдерин оон ынай боттары уламчылап, ол дугайын редакцияже бижиир боор дээрзинге идегеп тур. Санал-бодал бүрүзү кичээнгейге алдынар болгаш ажыглаттынар.

Ынчангаш ийиги чугаалажыгны моон-биле төндүрүп каалы. Чагааларыңарны манадывыс.

«Шын» солуннуң чагыдылгазының доостурунга чедир 13 хонук арткан. Чагыдып четтикпээн болзуңарза, чагыдып алырынче далажыңар!

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНЫҢ ПЛЕНУМУ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленуму ноябрь 15-те Москвада ажыттынган. Партияның республика, край, область комитеттериниң бирги секретарьлары, партияның чамдык эге организацияларының секретарьлары, парлалга ажылдакчылары, эртемденнер Пленумнуң ажылында киржип турар.

Амгы байдал дугайында, Компартияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының болгаш РСФСР-ниң КП ТК-ның структуразының дугайында айтырыгларны Пленумга чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков илеткел кылган.

(СЭТА).

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

ССРЭ-ниң улус депутады, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң район төвүнүң ажылчы чону-биле ужуражышкыны Эрзин суурнуң Культура бажыңынга болган.

Чуртта болгаш республикада ниитилел-политиктиг байдалдың дугайында чугаа болган. Политиктиг болгаш экономиктиг таарымча чок байдалдың, бирги чергениң эргежок чугула бараан-нарының чедишпезиниң, кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдээнинин чылдагааннарын, уржуктарын, националдар аразының харылзааларында айтырыгларның тургустунуп келгенин, бо бүгү таарымча чок болуушкуннар чуртка дүшкүүрлүг чорукту тургусканын РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары бодунуң чугаазынга тодаргай тайылбырлаан.

Рынок экономиказынче шилчилгениң, ооң-биле холбашкан бергелерниң дугайында айтырыгга Г. Ч. Ширшин база доктааган. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарында бирги ээлчегде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, пенсионерлер, инвалидтер, эвээш хандырылгалыг кижилер, аныяктар дугайында бирги ээлчегде сагыш салыышкын илергейлеттинген турар ужурлуг деп, оратор онзалап демдеглээн. Ол дээрге партия, ажыл-агый органнарының, хөй-нити организацияларының удуртукчуларының бирги ээлчегде эң чугула хүлээлгези-дир.

Республиканың ажыл-ишчилери азырадыкчы хөөнден кезээде чарлыры, ажыл-херекти ёзулуг холга алыры, немелде орулгаларны дилеп тывары, чоннуң хереглел бараан-нарын бүдүрерин көвүдедири, материалдыг курлавырларны камнаары эргежок чугула деп, улус депутады демдеглээн.

Чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин ужуражыышкынның түңнелинде харыылаан.

Бистиң корр.

Солдаттар иелериниң комитединиң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Солдаттар иелериниң комитединиң, өске-даа хөй-нити организацияларының болгаш хамаатыларның ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде хоойлу-дүрүмнү үреп, ССРЭ хамаатылары шериг албаны эрттирип турар үеде оларның эргелерин кызып, а ол ышкаш тайбың үеде шериг албанныгларның болгаш шериг тудугжуларының өлүп, озал-ондакка таваржып турар фактылар талазы-биле киирген саналдары-биле холбаштыр **доктаадырым болза:**

1. Тайбың үеде шериг албанныгларның болгаш шериг тудугжуларының өлүп база озал-ондакка таваржып турарының чылдагааннарын истеп турарының боттуун болгаш кайы хире үре-түңнелдиин хынаар талазы-биле тускай комиссияны тургузар.

Комиссияның даргазынга эш Ю. Х. Калмыковту томуйлаар.

Комиссияның составынга ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның улус депутаттарын, ССР Эвилелиниң Прокуратуразының, ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунуң, Солдаттар иелериниң комитединиң, ССРЭ-ниң Адвокаттар эвилелиниң болгаш шериг албанныгларның социал болгаш эрге-хоойлу камгалалының айтырыгларын шиитпирлежип турар өске-даа хөй-нити организацияларының төлээлекчилерин киириштирер.

Эш Ю. Х. Калмыков үш хонук хуусаада комиссияның составын бадыладыры-биле ССРЭ-ниң Президентизинге киирип кээр.

Күрүне органнарының болгаш организацияларының удуртукчулары комиссияның негелдезин ёзугаар херектиг материалдарны аңаа чогуур үезинде чорудуп бээр.

Комиссияның ажылының түңнелдериниң дугайын 1991 чылдың январь 1-ге чедир ССРЭ-ниң Президентизинге дыңнадыр.

ССРЭ Президентизиниң Херектер эргелели болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелели комиссияның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны (ажылдаар черни, харылзаа херекселдерин, транспортту болгаш өске-даа чүүлдерни) тургузуп бээр. Комиссияны акшаландырарын ССРЭ-ниң Президентизиниң Херектер эргелелиниң акша-хөреңгизинден боттандырар.

2. Шериг реформазының дугайында хоойлу актыларын ажылдап кылып турар үеде, Солдаттар иелериниң комитединиң санал-оналын өөренип көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединге сүмелээр.

3. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели:

тайбың үеде шериг албаны эрттирип турган өлген шериг албанныгларның болгаш шериг тудугжуларның өг-бүлелеринге таварышкан материалдыг когаралды дуглап бээр дугайында айтырыгларны бир ай хуусаада сайгарып көөр;

хуусаалыг шериг албанының шериг албанныгларга үе-үелеп шөлээ бээриниң системазын тургузар дугайында саналды чугаалажып көөр.

4. ССРЭ-ниң Атомэнергоүлетпүр министерствозундан, ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозундан, Росвосток тудугдан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тускай тудугнуң кол эргелелинден аңгыда, хамааты министерстволарда болгаш ведомстволарда улус ажыл-агый ужур-дузалыг объектилерни тудуп турар шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) 1992 чылда тарадыр.

Ооң-биле холбаштыр үстүнде айыттынган шериг-тудуг отрядтарынче (кезектеринче) ССРЭ хамаатыларын хуусаалыг шериг албанынче кыйгыртырын 1991 чылдың күзүнүнден эгелеп соксадыр.

Шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) тараткан сөөлүнде хосталган шериг албанныгларны база шериг тудугжуларын ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) четчелээринче чорудар.

ССРЭ-ниң Атомнуг энергоүлетпүр министерствозунга, ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозунга, Россияның Чөөн чүк тудуунга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тускай тудугнуң кол эргелелинге ажылдап турар шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) тарадырының чурумун болгаш тодаргай хуусааларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың бирги кварталында бадылаар.

5. Хуусаалыг шериг албанныгларның эрге-хоойлу база социал камгалалдының күштелдиреринче, шериг уставтарын, негелделерин сагыыры дээш командылал составтың харыысалгазын бедидеринче угланган хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырын сонуургалдыг органнар-биле кады дүргедедирин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга, камгалал болгаш айыыл чок чорук, корум-чурум болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел айтырыгларының, ажык-чарлыг чорук, эргелер болгаш хамаатыларның дилег айтырыгларының талазы-биле комитеттеринге сүмелээр.

Шериг кезектеринге истелгени чорудуп турарынга прокурор хайгааралының байдалының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң корум-чурум болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел айтырыгларының талазы-биле комитединге сүмелээр.

6. Тайбың үеде шериг албанын эрттирип турган өлген шериг албанныгларның болгаш шериг тудугжуларының өлгениниң дугайында херечилелдерни кылып долуларының чурумунга өскерилгелерни ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу-биле дугуржуп турган киирерин ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга сүмелээр. Амга чедир берипкен документилерни эде кылырын 1991 чылдың март 1-ге чедир боттандырар.

7. Ырбаашкын дугайында болгаш шериг албанындан ойталааны-биле холбашкан өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында херектерни, ук херектерге хамаарыштыр шериг албанныгларның эргелерин кысканы дугайында хамаатыларның бар билдириишкиннерин ёзугаар хайгаарал чуруму-биле 1991 чылдың январь 1-ге чедир хынап көөрүн ССРЭ-ниң Прокуратуразынга сүмелээр.

8. Биче болгаш ортумак командылал составының Бүгү-эвилел чөвүлел хуралын 1990 чылдың ноябрьда эрттирерин болгаш уставты сагывас чорукту болгаш өске-даа корум-чурум үрээшкиннерин чайладырының айтырыгларын аңаа чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге сүмелээр.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге хоойлулар күүселдезинге, шуут шериг албанын эрттирип турар шериг албанныгларның эргелерин сагыырынга хайгааралды күштелдиреринче угланган тодаргай хемчеглерни алырын ССР Эвилелиниң Прокуратуразынга сүмелээр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль, 1990 чылдың ноябрь 15.

Партия Эрзин райкомунуң пленуму

Партия Эрзин райкомунуң пленуму дүүн болуп эрткен, аңаа организастыг айтырыгны чугаалашкан. К. А. Моңнуң улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазынга соңгутканы-биле холбаштыр ону партия райкомунуң бирги секретары албан-дужаалдан хостаан.

Партия райкомунуң бирги секретарынга моон мурнунда ук райкомнуң ийиги секретарынга ажылдап турган **А. И. Саморядовту** соңгаан.

Партия райкомунуң пленумунуң ажылынга СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** киришкен болгаш чүве чугаалаан.

ТЫВАГА ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Ноябрь 15-те кежээ 22 шак 30 минута үезинде Кызылдың чурттакчылары силгиишкиннер болу бергениниң илези-биле билип каан-нар: чиктиин кончуг бүдүү күш бажың-балгатты кезек када шимчеди иде каапкан ышкаш болган. Чамдык улус ам база катаптай бээри чадап чок деп элээн сезинген. Ынчалза-даа шимчээшкин катаптаваан.

Эртенинде ол талазы-биле тодаргай медээ алыр дээш редакцияның долгаваан чери чок болган. Сөөлүнде кээп ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң артем талазы-биле оралакчызы К. С. Кужугет улуу-биле дузалаан. Ол ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының геология болгаш геофизика институдунуң Алтайда геофизиктиг экспедициязының специалистери-биле харылзашкаш, дараазында медээни редакцияга берген:

Тывага чер шимчээшкини мурнуу Торгалыгга (Убса-Нур хөлдүң бетиниң совет талазы) Шагаан-Арыгдан чөөн талазынче 75 км. черге болганы демдеглеттинген. Ооң эң улуг кужу (12 баллдыг система ёзугаар) 6 балл кылдыр тодараттынган, а Рихтерниң шкалазынга ол — 4.5 балл. Шагаан-Арыг биле Хандагайтыга чер шимчээшкининиң кужу 4-5 балл болган.

Элегес-Аксында сеймостанцияның септелгеде турарының хараазы-биле Кызылга чер шимчээшкининиң кужун тодарадыр арга чок болган. Черле ынчаш, мындыг таварылгаларны баш бурунгаар тодарадырынга болгаш чонну үе-шаанда дыңнадып турарынга салдар чедирери-биле сейсмология албанын Тываның комплекстиг килдизинге тургузары чугула деп, К. С. Кужугет санап турар. Бо айтырыгны республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели өөренип көөрү чугула.

Надежда ЭРГЕП.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ӨӨРЕДИГЛИГ СЕМИНАР

РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкому парткомнарның, партия эге организацияларының бүгү секретарьларының өөредиглиг семинарын эрттирген.

Аңаа «Амгы үеде идеологиг ажылдың кол угланыышкыннары», «Партия организацияларының секретарьларының статузунуң дугайында дүрүмнерниң төлевилелдери» деп темалыг илеткелдерни райкомнуң секретарьлары Ч. А. Саая, С. Д. Демдек олар кылган.

Кежигүн дадывырының талазы-биле СЭКП ТК-ның инструкциязын семинарның киржикчилеринге таныштырган. Партия райкомунуң бирги секретары Х. Б. Сагаан-оол республиканың партия комитединиң чаа эрткен пленумунга хамаарыштыр дыңнадыг кылган.

Ол өөредиглиг семинарның ажылы дүүн доозулган.

Александр ХЕРТЕК.

БӨГҮН

ХЕРЕК КЫРЫНГА КӨРГҮЗҮП...

Республиканың бот-тывыңгыр композиторларының семинары уламчылавышаан. Уран чүүл ажылдакчыларының бо өөредилгезиниң программазында солун лекциялар бар.

Ылаңгыл эрткен четвергте Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге бот-тывыңгыр композиторлар музейниң бүдүрүлге-килдизиниң эргелекчизи бот-тывыңгыр композитор М. Х. Нурсаттың «Хүрээ-хииттиң хөгжүм-херекселдери, оларның ролю» деп лекциязын сонуургап дыңнаан.

Лектор ол теманы янзы-бүрү бурганнар дүрзүлерин, хөгжүм херекселдерин, хүрээ-хииттиң чамдык эдилелдерин херек кырынга көргүзүп турганы кылганы чедимчелиг болган. Шакамуна, Майдыр, Шогжал, Дарийги, Богда бурганнар, сувурга, хүртээ, даaңгы дугайы хөлчок солун медээ болган. Ол ышкаш шаң, кеңгирге, кандан, денчик, коңга, дамбыра, түң дээн ышкаш хөгжүм херекселдериниң тус-тузунуң үнүн база дыңнааннар.

Бөгүн олар профэвилелдер обкомунуң хуралдаар залынга Бурят АССР-ден келген бот-тывыңгыр композиторлар болгаш ыраажылар-биле арга-дуржулга солчулгазын кылырлар.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ»

БАЙЫРЛАЛ

«Ээлдек шыңгырааш» деп тыва танцы байырлалы бөгүн республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажыттынар.

Байырлалдың бирги хүнүнде Чөөн-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем, Өвүр районнардан келген болгаш Кызылдың педагогика училищезиниң танцы коллективтериниң көргүзүү болур.

ДААРТА

107 ХУУ ЧЕДИРЕР

Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң коллективи бо чылын багай эвес түңнелдерни чедип ап турар. Ажылчыннар аразынга чарышты калбартып, ооң түңнелин доктаамал үндүрүп, кижилерге материалдыг деткимчени көргүзүп келгениниң ачызында мурнакчылар саны көвүдээн.

Коллектив эрткен он айларда 490 тонна сүттү болбаазырадып, кержээлиг организацияларга ону чедирген. Ол ышкаш чоннуң хереглел бараан-нарын бүдүрериниң планын 104.8 хуу күүсеткен. Чыл планын даартага чедир 107 хуу чедирер бис дээрзин заводтуң директору Ө. О. Куулар бистиң корреспондентивиске дыңнаткан.

ТАНЫЖЫҢАР:
Партком секретарьлары-дыр

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта партия комитеди сөөлгү үеде чүгээр ажылдап турарын партияның XXIII республика конференциязынга илеткелчи демдеглээн. Ооң секретарынга Хөктүг-оол Шаңманович Ховалыг соңгутканындан бээр бир чыл ажып турар. Үе кыска-даа болза парткомнуң ажылын эде тургузар, чаартыр дээш секретарь тодаргай хемчеглерни ап турар. Ылангыя партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринче ажыл-чорудулгазын угландырган. Ол ышкаш хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин организастаарын, чурттакчы чоннуң ортузунга идеология ажылын күштелдирерин кичээнгейге алган. Үстүнде айыткан болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырып келгенинден партия комитеди дээрелерниң санынга кирген.

ЧУРУКТА: партком секретары Х. Ш. Ховалыг.

• • •

Светлана Иргитовна Самбый-оол Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта партия комитединиң секретарынга соңгутканындан бээр үр болбаан. Ындыг-даа болза бодунга онаашкан херекти негелдеге чедир күүседир дээш кызымак ажылдап келгенинден парткомнуң партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазында чаа чүүлдер бар болу берген, коммунистерниң бот-идепкейи, харысалгазы элээн бедээн.

Совхозта беш партия организациязы бар, олар партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезинде киржип, ооң негелделерин күүседир дээш болдунар хемчеглерни ап турар. Хуралдар эрттирериниң шынарын элээн экижиткен. Чугаалажыр айтырыгны баш бурунгаар белеткээш, чедиишкиннерни болгаш четпестерни илередип, ооң анализин кылып, моон соңгаар ажылдаарда чүнү кылырын тодарадып ап турарлар. Хуралдарга хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин организастаарынче болгаш хынаарынче партком чогуур кичээнгейни салган.

Партия комитединиң учётунда 89 коммунист бактаап турар, оларны совхоз бүдүрүлгезиниң кол участокторында быжыглаан, партийжи даалгаларны берген. Оларның канчаар ажылдап, даалгаларны күүседип турарының дугайында отчёттарын партия хуралдарынга дыңнап турар. Ол хемчег коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедиткен.

Партком секретары С. И. Самбый-оол партия эге организацияларынга барып, ооң секретарьларынга практиктиг дузаны чедирип, хуралдарынга олуржуп турар. Оон ыңай кижилер-биле ажылды экижидер дээш доктаамал хемчеглерни ап келген. Партийжи организастыг, идеология ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр чорудары парткомнуң кол ажыл-чорудулгазы кылдыр ол санап турар. Ынчангаш партия активинден ооң негелдези шыырак.

Партияның XXIII республика конференциязының делегаттары Светлана Иргитовна Самбый-оолду РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң кежигүнүнге соңгаан. Партийжи эш-өөрүнүң идегелин ажыл-херээ-биле ол бадыткап шыдаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: партком секретары С. И. Самбый-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

• • •

ДЕМИР-ҮЖҮК ТУТКАН ХОЙЖУ

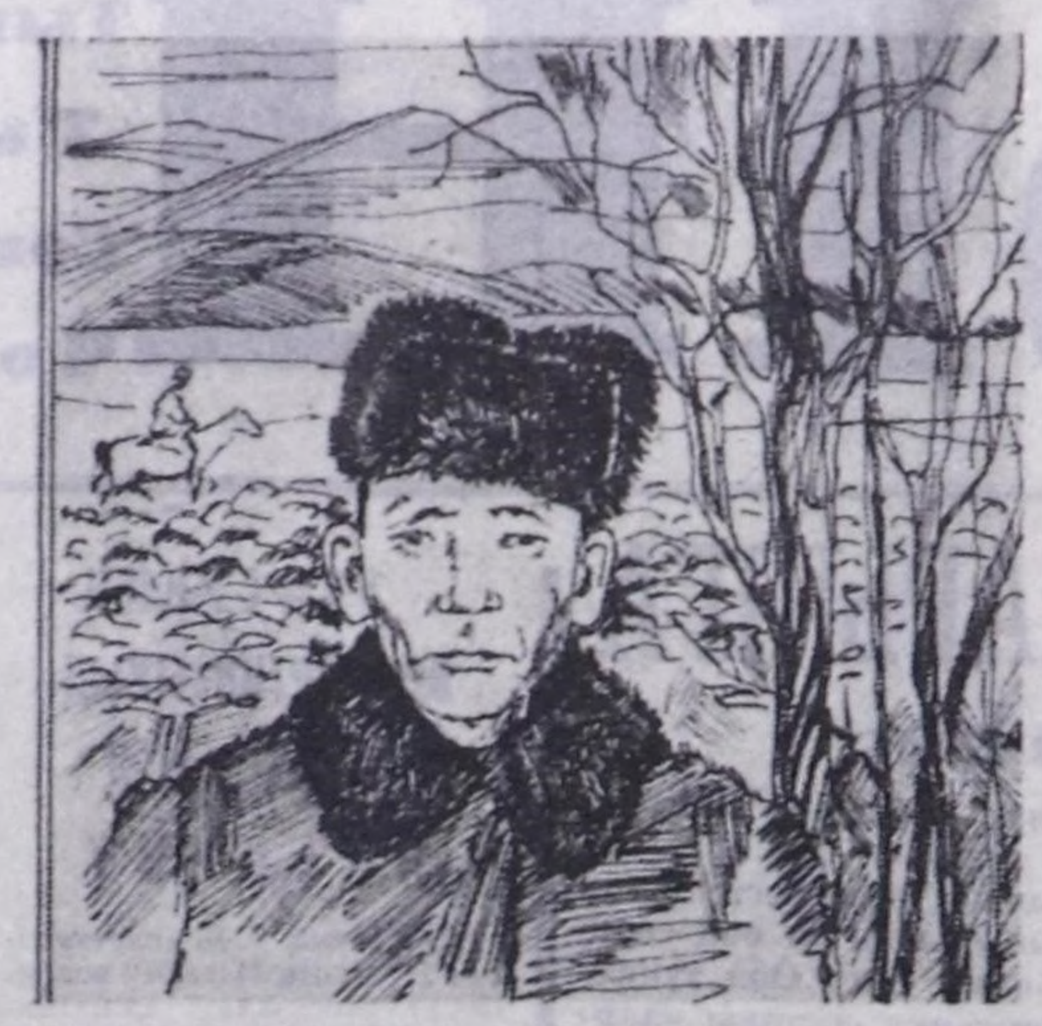

Алдан чылдарының ортан үезинде Тываның эң хоочун колхозтарының бирээзи — «Х Улуг хуралдың» баштаар черн ажыл-агыйның кол адырын мал ажылы болдурарының дугайында шиитпирлээн. Ол үеде малчынның профессиязынче аныяктарны хандыкшыдарының айтырыын шиитпирлеп турган. Колхозтуң малының хөй нуруузу —хой бооп турган. Чогум-на ооң ужурундан олче улуг кичээнгейни угландырган. Ынчан хойнуң баш саны чээрби муң ажып турар апарган, ынчалза-даа колхозтуң кежигүннериниң саны эвээш болганындан, малчыннаар күзелдиг кижилерни ынаар чалап турганы ол...

Берге-даа болза, хүндүлүг профессияны шиңгээдип алырынче кижилерни хандыкшыдарынга көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Опаа Байкараевич Тас-оол бодунуң үлүүн киирген. Кижилерни бүзүредири, оларга ак сеткилдиг-биле дузалаары ооң чаагай чаңчылдарының бирээзи турган. Чогум-на ооң ужурундан Опаа Байкараевич боду мал ажылынче шилчип, хойжулай берген.

Оон бээр элээн каш он чылдар эрткен, колхозу совхоз болу берген. Хой ажылынга мурнакчы арга-дуржулганы калбаа-биле ажыглап турар апарган. Эвээш эвес мурнакчы, улуг дуржулгалыг малчыннар тывылган-даа. «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыннарының ажыл, амыдыралын солун, сеткүүлге чырыдып бижииринге көдээ бижикчи Опаа Байкараевич Тас-оол улуг үлүүн база киирип келген. Ол бодунуң эш-өөрүнүң чедиишкиннерин, чаа арга-дуржулгазын дораан-на эскерип каар, ол дугайын чүгле кожаларынга эвес, харын база республиканың малчыннарынга дыңнадып, чугаалаарын бодунуң хүлээлгези кылдыр санап турар. Көдээ корреспондентиниң солуннарга үнген чүүлдеринде чүгле чедиишкиннерни демдеглээп эвес, харын база четпестерни дорту-биле сойгалап илередип келгени таварылга эвес. Чогум-на ооң ужурунда 1973 чылда «Шын» солуннуң чарлаан конкурузунга ол киришкеш, шиилттиниң үнгеш, шаңнаткан. Ол чечен чугааларны болгаш шүлүктерни-даа бо-ла чогаадып бижээш, солуннарже чоруткан болур. Көдээ бижикчиниң идепкейлиг чоруун, ооң бижээн чүүлдериниң чугулазын демдеглеп, үнелээри-биле ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиии-биле ынчаарда шаңнаан. Хойжу бижикчи чүгле ол эвес, харын оран-чурттуң чайгаар бүткен байлаазын камгалаарының, одар-белчиирлерни чөп ажыглаарының дугайын хөй удаа бижип турар.

Автор кижи бодунуң хууда харысалгазын, а ол ышкаш ажыл-ишке үлегер-чижээн көргүзүп, бодунуң туружун камгалаарының чугулазын ол эки билир. Ынчангаш О. Б. Тас-оол малдың баш санын камгалап өстүрер, хөй продукция алырының талазы-биле эки көргүзүглерни чедип ап келген. Хойжунуң бактаап турар бирги бригадазының кежигүннери чаңгыс эвес удаа чарышка тиилеп, шаңнал-макталды ап келген. Ол хөй-ниити ажылынга эң-не идепкейлиг киржип, бригаданың профэвилел бөлүүн удуртуп, көдээ Совет депутадынга чаңгыс эвес удаа соңгудуп келген. Ону совхозта таныывас кижи чок, ылангыя малчыннар ону боттарының сүмелекчизи деп санап турары-даа чөптүг.

— Эле тургустунуушкунуң эң-не берге, рынокче шилчилгениң үезинде ажыл-херектиң түңнели кижилерниң боттарындан, оларның угаан-медерелинден хамааржыр — деп, малчын чугаалап турар. —Бистиң байдалывыста — мал ажылы кол черни ээлеп турар, ынчангаш малчыннардан хөй чүүлдер хамааржыр апаар.

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи, «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи, ооң редколлегиязының кежигүнү О. Б. Тас-оол бөгүн алдан харлаан.

Малчын амгы юбилейин бодунуң чурту — Кызыл-Хаяда кыштаанда демдеглеп, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң болгаш ажы-төлүнүң чүректиң ханызындан чедирген байырын, чаагай күзелдерин өөрүшкү-биле хүлээп ап турар. А малчын боду кыштаанда мал чемнери четчири-биле белеткеп алган, хойларын онча-меди хүр кыштагладырынга бүзүрелдиг ажылдап турар. Оон оң холу дузалакчы хойжу оглу Эрес — хоочуннуң чедиишкиниг ажылынга быжыг магадылалды база берип турар.

Малчын бо хүннерде совхозтарның тускайлаң бот-акшаланыышкынныг ажылдаар апаары-биле холбаштыр хойжуларның ажылын канчаар эле организастаарының дугайында [illegible] бижиирин планнап турар.

Топчаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: О. Б. Тас-оол.

Геннадий МАКАРОВТУҢ чуруу.

Үлетпүр килдизиниң почтазындан

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары С. Серин-оолдуң, М. Дамчайның редакцияже чоруткан материалдарын кызыра парлаарының мурнунда аңаа «Шын» солуннуң үлетпүр килдизи кыска тайылбырны берип, бо чүүлдер-биле дөмей утказыг чагааларга, оларның авторларынга бодунуң хамаарылгазын илередир деп шиитпирлээн.

Хоорай, суурлар, районнар аразынга пассажирлерни багай аргыштырып турарының дугайында чагаалар килдистиң хүн бүрүде почтазының элээн кезиин ээлеп турар. Автобустар-биле пассажирлер аргыштырарынга четпестер турган-даа база ам-даа бар. Оларны чок кылырынга, оода чадаарда, эвээжедиринге «Шын» солун бодунуң үлүүн киирери чугаажок. Ынчалза-даа «Шынче» бо айтырыг талазы-биле шүгүмчүлелдиг материалдарны бижип турар авторлар чагаа бижииринң мурнунда боттары негелдени кылыр, четпестерни чок кылыр дээш боттарының үлүүн киирер ужурлуг. Саазын биле демир-үжүк холга ап, редакцияже чагаа бижиири четпестер-биле демисежиириниң ындыг-ла идепкейлиг эвес аргазы-дыр. Бир эвес бис шуптувус кижи бүрүзү бодунуң ажылын ак сеткилдиг кылып, бодунга-даа, өскелерге-даа негелделиг, четпестерни чок кылыр дээш аксы-биле эвес, а холдары-биле ажылдаар болза, амыдыралывыс элээн экижий берген турар чадавас ийик.

ЧАГЛАКТАНЫР ЧЕР ЧОК

Барыын-Хемчик дээрге чурттакчы чону хүн бүрүде өзүп көвүдеп орар, алыс боду Тываның төп районнарының бирээзи болур, ону таварыштыр хөй чон аргыжып турар район-дур. Ол бүгү чон аргыжызын дээш чазак чырык, чылыг автобустарны үндүрүп берип турар. Оларны камныг ажыглаар дизе, оруктарны эки байдалга тудар, пассажирлерниң автобус манаар манаг черлерин арыг-силиг, бүдүн-бүрүн тургузар ужурлуг болгай.

Мен бо материалга Ак-Довурак хоорай биле Кызыл-Мажалык дээш өске-даа суурларның аразында автобустар маршрудунда манаг черлериниң байдалын көргүзер бодайдыр мен. Чайның изиинде-даа, кыштың соогунда-даа чоннуң чаглактаныр бөдейлерниң чамдызы үрелген, буступ дүшкүлээн, кижилер дыштанып олурар сандай хевирлиг чүү-даа чок. Сандайларның суг болза, чүгле ора-сомазы арткан. Дыштаныры-даа канчаар, кижилерниң чаштып «албаннаар» черлери чок. Октябрьская кудумчузунда төп манаг черинде бир ындыг чаштынар чер кылып каан. Ынаар кижилер-даа барбас. Ооң ишти-даштын кижи көөр арга чок, инек, хаван девээлээр чер апарган.

Манаг дээш маршрутта өске-даа черлерни коммунал ажыл-агыйы харылаар чүве дээн. Начальник Н. Я. Милер хөделзин дээш шүгүмчүлеп бижидим.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ЧАГЫЫН УТКАН

Бир эвес мээң бо чүүлүм солунга парлаттына бээр болза, 105 харлыг, 6000 ажыг чурттакчылыг Туран хоорайның бүгү чонунуң найысылал Кызыл хоорай-биле аргыжып чадап турарынга өске черлерниң чурттакчылары бүзүревес боор.

Эрткен чылдың бо үезинге чедир-ле Туран хоорай чурттуг чолаачылыг улуг автобус эрткен 8 шакта Кызылче үнгеш, кежээ 8 шакта Туранга дедир чанып келир турду. Бии-Хем районнуң Хадын суурга база Кызылдан келген автобус хонгаш, эртенгиниң 7 шакта үнгеш, Аржаан — Туран — Кызыл четкеш, кежээ дедир ээп кээр маршруттуг чүве. Бо автобусту сөөлгү чылдарда база-ла Хадын чурттуг чолаачы мунуп турду. Чолаачылар тус чер чурттуг болгаш, Хадың, Туран чедип хонган дээш орук командировказы төлевес.

1989 чылдың күстен эгелээш, автобустарның маршрудунуң үезин өскерткен. Хал-чурттан кижилер эртен үнгеш, Кызыл кирип, чоруун бүдүрүп ап, кежээ чанып кээр аргазы чок болган. А Кызылдан Бии-Хем таварып, Абакан кирер автобустарга хос олуттар колдуунда чок боор. Кызыл хоорай биле Бии-Хем аразынга аргыжары дыка берге апарган. Кижилер Кызылга хонар ужурга таваржып турар. А Кызылдың гостиницаларынга хостуг оруннар база чок бооруу бүгүдеге билдингир. Чоннуң автобустар-биле аргыжарының эптиин бодавайн, маршруттарның үезин өскерткени дыкала элдептиг. Эң ылангыя Кызылда төрелдери чок кижилер вокзалга олура хонар ужурга таваржып, бергедежип турар.

Бии-Хем — Кызыл аразынга автобус-биле пассажирлер аргыштырылгазын экижидер, ону чоннуң ажыл-ижинге эптиг болдурар талазы-биле эрткен соңгулдалар кампаниязының үезинде соңгукчуларның талазындан чагыглар хөй болган. Депутатка кандидат кылдыр депшидип тура, даргаларның хөй кезии бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээрин аазап-даа шаг болганнар. Депутат кылдыр соңгуттуруп алган даргалар ол айтырыгны шиитпирлеп чадап туруп берген. Чижээлээрге, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң даргазы А. М. Куинаев соңгукчуларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле холбашкан хүн бүрүнүң чугула айтырыгларын шиитпирлешпейн, Советтер дугайында хоойлу чогунга сыллап алгаш, ажыл-херектевже ханылаваан. Харын, СЭКП кежигүнүнден үнүп, партияның эт-хөреңгизин үлежир хөөнге алыскан. Партияның-даа, Советтерниң-даа ажылының кол угланыышкыны чон дээш сагыш салыышкын ужурлуг болгай. Адын адааным дарга соңгукчуларның чагыгларын чүге уттуп алганыл?

Соңгуп алганывыс улус депутаттары, Советтерниң болгаш райкүүскомнарның удурттулгазынга соңгуттурган улус депутаттары автобустар-биле пассажирлер аргыштырылгазы дээн ышкаш чоннуң амыдыралында чугула айтырыгларны шиитпирлээриниче чүге ажылын угландырбайн турарыл?

Михаил ДАМЧАЙ.

Экономистиң тайылбыры

АКША ДУГАЙЫНДА

Бистиң суурга кудага келген аныяк эр бодунуң кырган угбазын чемелей аарак мактанган: «Бай хиреңде сен уругларга чүгле анайлыг ангор аазадың, а мен дээрге чүс рубльди холга тутсуп бердим». Бир катап кудумчуга ийи школачы оол бирниң мөңгүн рубли-биле тевектеп ойнаан. Чоокта сентябрь 28-те эртенги радиодамчыдылгага ада-иезиниң акшазы-биле Саян ындында тояап чоруур тыва оолдарны чугаалады. Акша-биле холбашкан эгенчиг үш чижек бо одуругнуң авторун экономиктиг чамдык допчуларды бижиириниче албадады.

Ийет, рубль биле акша. Олар чокта човулаңныг, барда магалыг. Оларны эдилексевес кым бар деп. Кымдаа олар-биле бодунуң күзээнин тып аптар. Ынчангаш саазын акшага дендии чүдүүр, ону дээш кем-херекти үүлгедиптер чорук бар. А чизби хайынчыг акша дээрден дүжүп, черден үнүп келбес, а чүгле күш-ажылдан тыптыр. Делегейде кайы-даа чурттуң акшазын күш-ажыл-биле тып алыр.

Күш-ажыл — ол дээрге кижиниң ажык-дузалыг хөделиишкини-дир. Ооң чаавазы-ла чок — шымчым кээштеден эгелээш, космос эргиир корабльге чедир, дайнаар саатан эгелээш, таалаңчыг симфонияга чедир... Чүнү-даа бүдүрер дизе, чүгле күш-ажыл, а күш-ажыл аар-чииктиг, узун-кыскалыг, берге-белеңниг, нарын-бөдүүнниг. Оларны хемчээринге метр, деңзи болгаш термометр таарышпас, а чүгле акша-биле хемчээттинер.

Ол хемчээттинер күш-ажыл боду каракка көзүлбес, думчукка чыттанбас, холга туттунмас. Янзы-янзы күш-ажыл чарыгдалы үне болуп хуулар. Тараажының 8 шак ажылының үнези 12 рубль, 4 шактыы — 6 рубль, а бир шактыы — 1 рубль 50 көпеек. Комбайнер биле шаң аштакчызының кайызы-даа хүнде 8-8 шак ажылдаарга, комбайнерниң күш-ажылының үнези 24 рубль, а шаң ажылдакчызының чүгле 4 рубль болур. Дипломнуг ажылдакчының туткан суугузу 10 чылда септелге чок ажыглаттынар, а мергежил чок кижиниң кылган суугузу чамдыкта чаңгыс чыл болгаш-ла буступ калыр. Шак ынчангаш берге, аар, нарын болгаш бедик мергежил негеттинер ажылдың үнези аар, чиик, белен, бөдүүн ажылдың чавыс болур.

Чурттарда кандыг барааннар чок дээр. Ол бүгүнүң ортузундан чоорту шуглуп, ылгалып үнген онзагай бир бараанны бүгү-ниити эквивалент (деңнекчи) дээр. Ындыг деңнекчиниң хүлээлгезин, чүгле кара чаңгыс акша күүседип келген. Акшаның боду база бараан. Ооң онзагайы чүл дээрге, акша өске кандыг-даа бараанга бир дөмей орнажы бээр шынарлыг. Шак ындыг онза бараанга хамыктың мурнунда алдын, мөңгүн хамааржыр. чүге дээрге оларга орнашпас чүве чок.

Ук онзагай бараанны ханы билип алыр төлээде, оон күүседип турар беш үүргезин (функциязын) санаар херек: бирээде, акша — ол дээрге үнениң хемчээ. Аңгы-аңгы бараанны чалаң акша-биле хемчээвейн турда, хамык-ла бараан бот-боттарының аразынга хемчээшкеш, күш-ажылдың эң-не эренгей саны болуп илерээр, а чогум тодаргай саң билдинмес. Өске сес-биле акша — ол дээрге бараан үнезиниң көрүнчүү-дүр, а үнениң акша болуп хуулганы өртек болур. Ынчангаш акша — ол дээрге үнениң хемчээ болбушаан, өртектиң база хемчээли-дир.

Акша болза арыг алдынны төлээлээн эге хемчеглиг. Чижээ, 1961 чылдың январь 1-деги реформа ёзугаар 100 көпеекке дең хуваатынган рубль 0,987412 гр. арыг алдынны төлээлээн, а алдын төлээзи акшаны валюта дээр. ССРЭ-ниң ындыг валютазын рубль дээр, АКШ-тыын — доллар, Индияныын — рупий, Моолдууну — төгрөг, Японияныын —йен дээр дээш оон-даа өске. Чалаң акша үнени өртекче хуулдурбушаан, ол-ла өртекте бар алдынны деңзилээр. Чижээ, бажың 10.000 рубль өртектиг дижик. Ооң үнезиниң хемчээ 10 муң рубль, а ында алдын саны 9,0 кг. Ол үне-биле өртек акша чокта тодаравас. Ийиде, акша — ол дээрге бараан орнажылышкынының дугуруштурукчузу болгаш эптештирикчизи-дир. Садыглаар үеде акша ажыт-чажыт эвес, а ыяап-ла белен бар, көскү болур, ынчанмаска садыглаашкын болдунмас. Оон формулазы мындыг: бараан — акша — бараан азы чижек-биле, кызыл-тас —акша — торгу.

Үште, акша — ол дээрге хөреңги мөөнекчизи-дир. Ол харын-даа эртине болуп хуулар. Үүжелеттинген мөөн акшаны кажан-даа чылда шыгжап, бодунуң салгакчызынга дамчыдып азы чээлиге берип-даа болур. Дөртте, акша —ол дээрге өре-шире дуглаакчызы азы төлекчи-дир. Бар акшаның боду-биле үндүрүгнү, дадывырны, пенсияны, пособиени, шалыңны, шаңналды, торгаалды, амыдырал-хандырылгазының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш төлээр. Акша чок шилчиделге-биле чардынган кереэ, хүлээлге ёзугаар төлевирни база банкының узун, кыска хуусаалыг чээлизин төлээр.

Беште — бүгү-делегей акшазы. Чурттар аразында садыглажыр акшаның үүргезин алдын, мөңгүн күүседир. А акшаның беш үүргези боттарының аразында сырый холбаалыг.

Ёзулуг чалаң акша — алдын биле мөңгүнү база күш-ажыл тывар. Ылангыя алдынны тывалар база өске улустар-биле бир дөмей, бедик үнелеп, ооң-биле чурттуң аразынга садыгны чорудуп турган.

Рынок экономиказы. Рубль. Амыдырал.

Феодалдыг Тывага алдын, мөңгүн орнакчыларының хүлээлгезин дилги, диин, киш кештери күүседип, кандыг-даа бараанга орнашпышаан, албан-үндүрүгнү дуглап турган. Ынчалза-даа ол онзагай бараанарны көпеекилештир үүрмектээр арга бар эвес. Ынчангаш бүгү-делегей акшазын тываларның ажыглавас аргазы чок. Алдын, мөңгүннүң бүгү-делегей акшазы апарганы база беш шынарлыг: бирээде, ол ийи металлдың бойдуста курлавыры хөй азы эвээш, а бир эвес ындыг болза кижилер сай дег чыып алыр азы шуут тыппайн баар. Ийиде, олар дадарбас болгаш чараш өңнүг болганындан кандыг-даа каасталгага херек. Үште, оларны катап-катап эзилдиргеш, санын өстүрүп азы кызырып, кандыг-даа хевир киир өскертип ап болур. Дөртте, оларны чеже-даа чыл эдилеп, шыгжап болур. Беште, оларны чеже-даа үүрмек кылдыр хуваарга, чаагай шынарын оскунмас.

Эң баштайгы саазын акшаны XIII векте Чиңгис-Хаан боду ажыглаан. Соңгу Америкага XVII векте ону парлаан. А Тыва Арат Республиканың саазын акшазының үлегерин бөгүн Алдан-Маадыр аттыг музейден көрүп болур. Ол акша алдын өртектиг турган дээрзин демдеглевишаан, Тываның алдын уургайлары Хараалга, Эмиге, Коптуга, Кагжырбага, Эйлиг-Хемге, Чиңге-Каъткa, Нарыңга ажылдап турганын демдеглээри артык эвес, а эң-не баштай 1838-1839 чылдарда Тожунуң Ойнаа биле Алгыякка, ооң соонда Серлик биле Сескиирге тывыштыкчыларның ажытканы алдын уургайы Тывага үлетпүр хөгжүлдезин ужуктаан.

Тыва чуртунуң алдын-биле байлаан делегей билир. Рынок экономиказынче республиканың шилчиир дей берген үезинде, «Тыва алдын» бүдүрүлгени катап ажытканын кым деткивес боор.

Ам Совет акша дугайында. Совет күрүнениң «шериг коммунизм» үезинде банк, акша болгаш шалыңны узуткааш, чурт иштинге ачышчемни, коммунал хандырылганы, транспортту шуут халас ажыглап турган. Ол политика күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге кижилерниң сонуургалын суларадырынга чедирип келген. Ынчангаш акша ажылдаарынга кижилерниң сонуургалын өөренип көрген. Кайгамчык көвей совет акшазы 1921 чылдың июнь айның 1-де, тодаргайлаарга, 2.346 139000000 рубльге үндүрген. Он үш оранныг улуг хемчээлдиг чурагайның адаары безин белен эвес. Ол санны шаанда тыва чонга 2 шимээ, 3 дам, 4 тук, 6 так, 1 дуңчуур, 3 чыва, 9 саң деп адааш, бум, сүме, муң, чүс, он болгаш чаңгыстың санының сөөлгү алды оранын адавас турган. Ынча хөй акшаны ап чоруп санаары берге боорга, ону шоодайлыг чүктеп, тергелеп, кылының метр-биле хемчээп турган. Ол акшаны рубль дивес, а совзнак деп адай берген. Совзнакты дүрген солааш, акша-бараанны чурт иштинге сайзырадыр быра негеттиниип кээрге, ындыг быра алдын үнелиг акша болуп тывылган. Херек кырында адааным кырган угбайның белекке берген ангор өшкүзүнүң бир кг дээди сорттуг дүгүн фабрикага чедирип дужаар болза, 85-100 рубль. (Өшкүлүг «Эйлиг-Хем» совхозтуң фабрикага дужааган бир килограмм дүгүнүң өртээ немелделер-биле кады 176 рубль болган). Ам ийи чыл болганда анайлыг ангор адаа дээрге беш башка чедир өзе бээр болгай. Хөй рубль-биле хөөрээрлерге ангорнуң чижээ кичээл болур ужурлуг.

Ийет, харын рубльдиң мурнундагы үнези дыка баткан. Ынчалза-даа бөгүнде тыва хереглекчилерниң, ылангыя малчыннарның бараан садып алыр шинээзи мурнундагызындан кошкаан дээр болза шынга дүүшпес. Чүге дээрге бирээде, арага биле чиик автомобильден өске бараанның өртээ колдуунда 1961 чылдагы деңнелинден өспээн. Ынчангаш 1961, 1990 чылдарның 1 рубль-биле 100 хааржак серенгини азы 10 боодал нарын дусту садып ап турган болгаш турар-даа.

Ийиде, 1961 чылдың мурнунда ажылчын, албан-хаакчыттарның айда ортумак шалыңы амгы дег 250 рубль эвес, а чүгле 70 рубль хөлдүг турган. Колхозчулар шалың албайн, күш-хүн биле (натура) төлевер санадыр. Чылдың-на кижи бүрүзү 2-1 айның ажылдаар акшазын облигация дээш албадап бижидер. Ынчангаш өртек чиигелдези чылдан чылче болуп турза-даа, кижилер дыка бөдүүн чемненир болгаш хептенир чораан. Ол үениң магазиннери бараан-биле бай хиреде, оларга телевизор, соодукчу, магнитофон, чаш уруг идер терге, джинс, кроссовка дээн чижектиг бараан көзүлбес турган.

Шалың биле пособие сөөлгү чылдарда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнден шапкын темпилиг өскен. Орулга өскениинден чимлик бараан чоңга чедишпестээн. Оптуг чиижеңнер-биле кажар кончаачыларда аажок хөй акша үүжелеттинген. Рубльдиң үнези дыка баткан. Күрүне бюджединиң чарыгдалын ооң орулгазы дуглавастаан. Бо бүгү байдал бистиң экономиканы хоочураан аарыының бирээзи апарган.

Совет рубльди быжыглаар төлээде, чаа акша реформазын чорударын азы бараанарның амгы өртээн өстүреринин чөптүүн экономистер саналдаан. Рынок харылзаазын хөгжүдеринге акшаның ролюн бедидер хемчеглерни чазак ажылдап кылып турар.

Акшаның долу үнези катап тургустунарга, ооң артык чарылгазын болдурбас херек. Аңаа хамааржыр четпестер бисте хөй турган. Ажыл төлевирин санаарда, бар кылдынган продуктуның хемчээлин көрбес, а ажыл саны сүрген үевисте, чижээ, механизаторлар чүгле хөй гектарны, а чолаачылар хөй километр сүрер турган. Чек системазын ажыглаарының мурнунда, артык кезектиң кывар чүүлдүң чарыгдалынга кызыгаар турган эвес.

Амгы тываларның улуг назылыглары бичезинден эгелээш ажыл-ишке ынак чораан хирезинде, акша-шалыңны чөп ажыглаар талазы-биле аныяктарга дамчыдар байлак дуржулга чок. Кижилерниң ылап күш-ажыл-биле тып алганы акша, орулга чүгле көдээ экономикага эвес, харын чоннуң кижизидилге херээнге дужамыйты каткан. Бистиң республикага, ылангыя ооң барыын районнарынга, чаа хөгжүп орар колхозтарны бодал чокка далажып совхозтаныңның соонда, ында кижилерниң боттарынга костүг бээр кылдыр ылавылап алганы магадылалдыг рубль тывылган.

Кадык эвес ажы-төл төруттүнери, оор болгаш кем-херек үүлгедии өскен. Тываның сөөлгү 22 колхозу хенертен 1976 чылда совхозтаан соонда, хамык өнчүнүң, акша-чээлиниң баш билир ээлери чагырып-дужаар системаның төлээлекчилери апарган. Ажыл кылбастар көвүдээн. Арай деп ажыл тып алган аныяк кижилер ажылдап шыдавас, ажылын каапкаш дезип чоруй баар. Бистиң чамдык ада-ие ажылдавас ажы-төлүн «хайыралааш», оларга каас хепсындан эгелээш, магнитофон, чиик автомобиль чедир садып бээр, а чамдык оолдар, кыстар лемгилерге алааргаар, харын оон эрткеш, оорланып, кем-херек үүлгеди бээр. Ындыг маңгысталчак аныяктарның барбас, четпес чери чок.

Аныяктар! Күш-ажылды бедик хүндүлеп, акшаны чөп ажыглап чаңчыгаалыңар. Кол-ла чүве — күш-ажыл. Карл Маркстың чагыын ёзугаар тос хар хаплаан оол, кысты күш-ажылга дидим хаара тудар, чаңчыктырар херек. Улуг педагог А. С. Макаренконуң күш-ажылга ажы-төлдү чаңчыктырар талазы-биле өөредиин бистер ажыглавааныывыстала. Япония ону шиңгээдип, амыдыралга шагда-ла боттандыра берген. Классиктиг англи экономист Уильям Петтиниң дараазында состерин Маркс биле Энгельс бедик үнелээн: «Күш-ажыл — ол дээрге бүгү байлактың адазы, а чер — ооң иези-дир». Аңаа немей Ф. Энгельс мынча дээн: «Күш-ажыл кижиниң бодун чалаган».

Кижи төрелгетенниң мерген угааның төлээлериниң алдын үнелиг состерин кезээде сактып чоруулу.

Санзый БАДАА.
Хоочун экономист.

Чылдар болгаш кижилер

АМЫДЫРАЛЫМНЫҢ ЧАГЛАА

1927 чылдың төнчүзү, 1928 чылдың эгези чүве. Барлыктың Ак-Хаялыг сайырга бир хүн хой кадарып чораан хөлчок-ла уярап, ырлап хүнзээн мен.

**Хой-ла малды одарладыр
Кончуг оъттуг улуг
Барлык.
Хоо-тараа тарып-ла чиир
Кончуг суглуг улуг
Барлык...**

Кежээликтей бергенде, хой боду-ла аалче углаптар. Башкылыы шеден кажаалже кирип эгелей бергенде, хой соондан таваар базып келгеш көөрүмге, акым өг чанында ыяш доорап тур: «Өгже киргеш, чемнен. Доңдуң бе?» — деп сагыш човап айтырды. Харыы-даа манаалда чок, мээң-биле деңге өгге кирип келгеш, шай аартап ора, чугаалады: «Кожуун чызаанындан Алдын-Булакта келген чорумал кижи сөс чедирип келди. Хем-Белдиринге өөренир-биле сени божуу келзин дээн-дир. Моол бижикти бичии-бачыы билир кижи дээш Шиниин дарга сүмелээн боор. Даарта чоруур боор-тур сен ийин», Өөрээнимни, амыраанымны чүге деңнээр боор. Тура халааш, өрү шурап турган мен.

Төрээн черим арыг, чымчак агаарынга хүнзедир хой соондан тургузу маннап каапкан болгаш, эрте-ле удуй берип-тир мен. Эртези аажок оттурупканнар. Туруп келгеш көөрүмге, Сүрүң чаавам далган, тараазын, үс-саржаан, дүүн кежээ дүлген эъдиниң артыын эңдере салып алган олур. Өөренип чоруурум дугайында чугаа кысказа болган. Са чемненип алгаш үнүп кээримге, акым Челер-Шилгизин ээртээн тур. Бир багай чавааазы бар чүве, оозун чүгле ээңгилиг, төрепчизи-даа чок, сөөк ээр-биле ээртеп каан тур. Элдепсинген айтырыымга акым: «Өртээлдер кезип, улаглаар апаар чадавас, ээр херек. Чедер черге барганда, ээр херек чок хире болза, бир черге кааптар...» — деп бо.

Челер-Шилгини Алдын-Булакка чедир мунуп келдим. Акым Чыңгылап чызаан черинден улаг-чары бижидип эккелген болду. Кожуун төвүнде өртээлге баарывыска, ээривис барып, чогуп айтырды. Ол үеде Барыын-Хемчикке терге, шанак ажыглаар хамаанчок, ындыг чүвени чон билбес турган, ынчангаш кыш, чай чок ээр хереглээр.

Төп сургуулга өөренир-биле 1928 чылдың эгезинде Хем-Белдиринге (амгы Кызылга) өртээлдер дамчып, аът күжү-биле 3-4 хонуп чораш, орай кежээ келген мен.

Сөөлгү өртээл Элегес-Аксындан шанактыг аътка бир дугаар олурганым ол. Амгы Комсомольская кудумчузунда турар 21 дугаар бажың ол, аңаа эккеп дүжүрүп каан. Хоорай көрбээн, чүве билбес кижи ынай-бээр көрүп, кайгап турумда, бажыңдан бир эр үнүп келгеш, менче көрүп тур. Тыва идик-хептиг, чазык шырайлыг аныяк кижи багай мээң холум тудуп мендилешкеш: «Өөренир дээш келдиң бе?» — дидир. Бажыңче кирип келгеш, кайыын келгенимни, адымны-даа айтырып, элээн чугаалашкаш: «Чемненип алзыңза эки боор» — дээн. «Кайда чүве ирги, өгде ирги бе?» — дээримге, каттырымзааш: «Өгге эвес, бажыңга чемненир» дээш эдерткеш чоруткаш, чемненир бажыңга эккеп каап. Чемненип алгаш үнүп келгеш, демги бажыңымны тыппас хире апарган мен. Муңгарап турумда, бир кижи эртип чыдыр. «Намның төп сургуулу турар бажыңны тыппайн тур мен...» — дээримге база-ла эдерткеш, демги кирген бажыңымга эккелди: «Азып турар хире кижи-дир...» — деп чорда, дем чаа бир дугаар ужурашканым эр тура халып кээп: «Орайда, караңгыда чааскаан чоруп чаңчыкпаан бичии кижи-дир...» деп хөлчок-ла сагыш човап турган.

Тос тостуң соогу. Ырак-узак черлерден кээр ужурлуг сургуулдар четчелешпээн. Каш хонук аңаа кылаштажып турган бис. Удаваанда өөредилгевис эгелээн. Көдээден келген, көңгүс-ле «мирит» кижини мени уткуп, чемненир черге чедирип, сагыш човап турган ол эр база бистиң-биле кады өөренип келген Сарыг-оол деп кижи болду. Ону билип алгаш өөрүүрүм, аңаа чоргаарланырым киткээн. Ынчаарда тускай үжүк-бижиивис бар эвес. Моол бижик. Башкыларның айыткан эртемнерин каш-ла кижи допчу демдеглеп аар бис. Моол бижик билбестеривис аңаа дыңнап олурар. Ном-дептер база чок. Сарыг-оолдуң, Шиклер-оолдуң мээң бичебача бижип алган чүвевисти эске өөрүвүс айтырып, номчуурувуска, дыңнап ап турар чүве. Өөренип турган эртемнеривис хөлчок солун: Октябрьның социалистиг Улуг революциязы, Тыва төөгүзү, Тываның национал хосталгалыг революциязы, түмен бойдус... Башкыларывыс Иргит Шагдыржап, Оюн Тамчай, Чыган, Хавакчап, орус дылга башкывыс Ермолаева (тыва музейниң бирги организакчы директору В. П. Ермолаевтиң кадайы), бурят башкылар Аюшин, Найданов болгаш оон-даа өскелер турган.

ТАРН-ның төп сургуулунга өөренип турраш, чыскаалып алгаш ырлажып турганывыс утпас мен.

**Нам-на сургуул турғузарын
Арат намы баштаан-найын,
Төп-ле сургуул турғузарын
Төп-ле хораа баштаан. найын...**

Ол сургуулга өөренгенивис биске эге эртем-билигни чедип алырынга дыка дегүм болган. Ак сагыштыг кижиниң чаңгыс көрген көрүжү безин илдең. Сагыш човангыр, ээлдек аажы-чаңныг, кижизиг кижилерниң бирээзи меңээ Степан Агбаанович Сарыг-оол болган.

Кызылга нам сургуулунга-даа, Москвага КУТВ-ка-даа өөренип турувуста, сургуулдарның эң бичези меңээ, эки көрнүп, мени хайгаарап чорааны дээш Степан Агбаановичиге мөгейип чоруур мен. Москваның кайгамчык культура тураскаалдарынга, төөгүлүг черлеринге, театрларга, ойнаар, хөглээр клубтарынга-даа баарда мени кагбас. Бисти, тыва сургуулдарны өске өөредилге черлериниң студентилери чалап-даа турган. Хөй янзы нацияның төлээлери ойнап, хөглеп шаанга кирер бис. Комсомолга база Москвага өөренип турраш кирип алган бис.

Бир-ле солун чүве бижип алган, оозун биске номчуп берген турар боорга, Сарыг-оолду ынчан «Тыва Пушкин» дээр турдувус. Ооң улустуң чогаалчызы, ат-сураглыг кижи апаарын ынчан кайын билир ийик бис. Ынчалза-даа ол бистиң күзеливис дег болган.

Степан Агбаановичиниң өлүм чок чогаалдары дээш кайы-даа салгалдың номчукчузу, иштики, даштыкы — кайы-даа чурттуң төлээзи аңаа мөгеер.

Бодун тогдунар, бодунуң үнезин, ачы-хавыяазын улгаттырыксаар, мактаныр кижилер база турар. Степан Агбаановичиде ындыг байдал шуут чок. Улугну-даа, уругну-даа эптиг-таптыг хүндүлээр, баштак чаңныг, чону-биле хини тудуш, ховар дээн кижи чүве! Ооң доозуп четтикпээн романы дээш хөй-хөй номчукчу хомудап чоруур.

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнүнден бээр бөгүн 82 чыл болуп турар. Улуг кижиге, ооң ажыл, амыдыралынга тураскаал херек, музей херек. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин болгаш чогаалчының кадайы Мария Давыдовнаның база номчукчуларның дилээн ёзугаар бо айтырыгны улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи шиитпирлеп бээр боор деп идегээр мен.

Иван ЛОПСАН.

Степан САРЫГ-ООЛ.

СОЛУНУМ СЭЭҢ АРНЫҢ-БИЛЕ

**Хам-Сыраже, Тере-Хөлче,
Хачы-Хараал, Дус-Даамче-даа
Ырым, шүлүүм чүктеп чедер
Ыткыр, откүт «Шыным», амыр!**

**Сезен бирги чаа чылды
Чединшкинниг уткуп тур сен.**

**Солунум сээң арның-биле
Чонумга изиг байыр тудайн.
Шактан шакче, чылдан чылче
Чайтыладыр ырлап келдин.
Он шаа беш чыл дургузунда
Оккур күштүүң улам дендээн.
Баш удур — өттүр айтыр
Партиявыс шуулганы
Баар орук келир үеэ
Манифести биске шаңнаар!**

**Солун, сеткүүл, сургакчылар
Чону-биле чугаалажыр:
Дүүнгүден бөгүн артык
Дүн, хүн дивес тулчуп үнер!
Ажылчы чон — дагжы, малчын
Ажыл-ишке дадыккан бис,
Социалистиг чарыш-биле
Сорук күжүн каңнап алган.
Мурнунда эжи хая көрнүп,
Соондаазынче холун сунуп,
Булгаңдырып, кыйгы салып,
Согуннадыр ужугуп ор!
Чеже-чеже орден, медаль
Челээштелдир чырып келир!
Маадырларны мактап алгаар
Байыр хөгжүм үзүктелбес.
Саян, Таңды, Улуг-Хемге
Чап-чаа ырлар чаңгыланыр!
Лемир-орук, пароходтар
Деңге чаржыр, тоол-даа эвес!**

1981 чыл.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БЭЭРИ ДЫҢНАДЫП ТУР

Ноябрь 11.

Химизастаашкын станциязының цегинден 38 харлыг Валерий Селиниң өлүг мөчүзү тывылган. Баштайгы истелгеден ону эттеп, соп өлүргени тодараан. Ак-Довурак хоорай чурттуг кижи каразыттырып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы А. А. Давакай октябрь 8-те ооң 13 харлыг Алёна деп уруу бажыңындан үнгеш, мынчага чедир ээп келбээнин милиция черинге дыңнадып, ону дилежиреринге дуза кадарын дилээн.

Л. В. Санниковаының бажыңындан кештен кылган эт-септи оорлап аппарган. Кызыл хоорайның 15 харлыг чурттакчызы Чылгычы Хомушку туттурган.

Хөгжүм-шии театрының чанында машиналар тургузар черден шериг кезээнге хамааржыр 23-80 БЕ дугаарлыг, куу өңнүг УАЗ-469 машинаны оорлап мунган. Автомашинаның дилээшкинин чорудуп турар.

Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының мал өлүрер цегинден хойлар оорлаарын оралдашкан. Таныылдың дыңнадыының соонда, аңаа оперативтиг бөлүк чеде бергеш, 17 харлыг Владимир Сюрюнмааны, 15 харлыг Александр Тактыг-оолду, кежээки школаның өөреникчизи 16 харлыг Көк-оол Моңгушту туткан.

Сарыг-Септе район эмнелгезинге орай дүне тууйбу заводунуң девискээринден бижектеткен Юрий Резаевти эккелген. Истелгени чорудуп турар.

Ноябрь 12.

01 шак үезинде телетөптүң девискээринге ийи оол Островная кудумчузунда чурттап турар А. М. Кендениң тонун болгаш бөргүн уштуп аппарган.

Кызыл хоорайның чурттакчызы М. М. Дандар-оолду Баян-Кол суурнуң чанынга боолаан. Шак мындыг дыңнадыгны республика эмнелгезиниң травматология салбырындан дыңнаткан. Истелге чоруп турар.

Хоорай рыногунуң иштинде «Союзпечать» киоскизин оорлаан. Когаралдың түңү 4 муң хире рубль.

Ноябрь 11-ниң дыңнадыында Сарыг-Септе тууйбу заводунга Ю. В. Резаевтиң бижектеткенинниң дугайында дамчыткан бис. Милиция ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчизин туткан. Ол 44 харлыг А. К. Бобровский болган.

Ноябрь 5-тен 13-ке чедир Кызылга 18 өрт болган. Ооң 13-ү чурттаар секторларынга болган. Кол чылдагааны — оваарымча чок чорук, печкаларны кылып база ажыглап тура, хажыдыышкыннар болдурганы.

Мария КУЗЬМИНА.

СУЙ-БЕЛЕКТЕР. КАЙЫЫН САДЫП АЛЫРЫЛ?

Кызылда Чурукчулар бажыңының бир ужунда суй-белектер магазини өскелерден черле ылгалдыг: арыг-силиг болгаш садыгжылары үнген-кирген улуска ээлдек. Кандыг чүүлдү садып алырын бодап келгенин барымдаалап, улуска барааннарны сүмелээр. Бо коллектив он айларның планын 165 хуу күүсеткени таварылга эвес.

Анчымаа Сеттың удурттканы улуг эвес коллективында ажылдап турар. Магазинге кире бээрге, кандыг кижилер ажылдап турары дораан-на илдең. Дириг чечектерни тарып олурткан, арыг, барааннарны делгээни, оон өртектерин бижээни аянныг.

Аңаа келген кижиниң шилип алыр барааннары элбек. Сөөлгү үеде ында тыва тоннар безин көстүп келгени черле мактанчыг. Оон аңгыда аргаан хептерни, эдилел аймаан арбыдаткан.

Кижи бодунуң ажылынга бердинген болурга, ону улам-на канчап экижидип алырын бодап, ол дээш хемчеглерни алыр болгай. Магазинниң эргелекчизи А. Д.-С. Сат мынчаар чугаалап турар:

— Сураглыг чурукчуларның юбилейлерин, чижээ, 40, 50, 60 харлаанын таварыштыр оларның ажылдарының делгелгелерин организастаан соонда, бистиң магазинивиске чамдык чуруктарын садарын Чурукчулар эвилели-биле дугуржур бодап тур бис. Чүге дизе шак ындыг байырлалдар соонда садып алыкчылар чурукчуларывыстың чуруктарын силерде садып турар бе деп айтырып кээп болур-тур. Ол ышкаш чамдык улус боттарының портреттерин база чурукчуларга чагып чурудуп ап болгай. Бистиң магазинниң дамчыштыр аан

Шынап-ла, база солун болгал-дыр. Оон аңгыда национал культураны, уран чүүлдү улам хөгжүдери-биле сырга, чүстүк, билектээш дээн ышкаш өске-даа эдилелдерни чес-хола, мөңгүн, алдын — бо чүүлдерден база чоорту кылыр, бо магазинге киирери чугула апарган.

Бо магазинге мурнунда чонар-даштан кылган чүүлдер ковей турду. Ам арай эвээжээн. Суй белектер магазинниң Тывага туризмниң хөгжүдери-биле ыяап-ла холбаар апаар. Оон аңгыда мурнунда тыва улустуң үлегер домактарын бичии дептержигеш кылдыр каастап парлааш, оларны садып турду. Ам ындыг номчугаштар шуут көзүлбес-тир. Ону база катап парлап үндүрзе чул? Энчектен чадыгларны, шыяыгларны кылза кандыг деп? Ындыг чүүлдерни улус күзелдиг-биле садып аар боор ийин.

Раиса ТОЛЗАТМАА,
Кызыл хоорай.

ДӨГЕЙЛЕНГЕН ХАМААРЫЛГАДАН УШТУНАР ҮЕ КЕЛГЕН

Көдээниң медицина хандырылгазының айтырыглары

Сөөлгү үеде чуртта медицинаның чедимчээ, түреңги, аар-берге байдалының, аарыг кижилерге эргежок чугула эм-таңның чедишпезиниң дугайында чүүлдерни солуннарда, сеткүүлдерде үргүлчү бижип турар апарган.

Республиканың район эмнелгелериниң дериг-херексел, кадрлар талазы-биле хандырылгазының чөгенчии медицинаның ниити материал-техниктиг баазазының шыдал чок, ядамыында, Акша-хөреңгиниң артканын көөр, дөгейленчек хамаарылганың уржуктары ол-дур.

Чөөн-Хемчик районнуң төп эмнелгезинде бо хүнде ук айтырыгларга хамаарыштыр байдал кандыгыл? Дыка нарын. Чылдан чылче шиитпирлеттинмейн келген кадрлар, социал айтырыглар коллективтиң тургустунган байдалга моон соңгаар ажылдап, амыдыраарынга шыдажыр арга чок болдуруп, частыышкынга чедирер чыгаан.

Эмнелгеде ажылдап турар эмчилерниң 45-инге бо хүнде чурттаар орап-бажың негеттинип турар. Оларның бежи бажыңнар кезии хонуп чоруп турар. Чурттаар оран-бажың чедишпезиниң хараазы-биле эмнелге кадрлар-биле бүрүн четчелеттинмээн. Амгы үеде штат ёзугаар херээженнер эмчизинге 7 специалист ажылдаар турган болза, чүгле чаңгыс, 9 кезер эмчи орнунда 4, 15 уруглар эмчизиниң орнунда 6, 8 ниити аарыглар эмчизиниң орнунда беш кижи ажылдап турар. Оларның чамдыктары 3 хар иштинде чаш уругларлыг болгаш узун хуусаалыг шөлээде. Ынчап кээрге херек кырында ажылдап турар эмчилерниң саны оон-даа эвээш. Карак, кулак, думчук эмнээр специалист болгаш рентгенолог шуут чок.

Ясли-садтарда орууннар чедишпезинден эмчилер чаш уругларын бажыңнарында шоочалап кааш ажылдап турар. Айыыл-халап болза канчаарыл? Бо хүннерде уругларын ясли-садтарга тургузуп чадаан эмчилерниң саны 63. Уруглар-биле долган эргижирээн эмнелге садигин септээр акша-хөреңги чок. Садик — районнуң балансызында. Эмнелге салбырының бажыңнары ирик, дээвирлери, ханалары тоглап дүжүп турар. Оларның капитал септелгезин кылыр акша-хөреңги база-ла чок. Чадаана хоорайның эмнелге комплекизиниң төлевилелин 15 чыл дургузунда кылып келгеш, ам-даа доозуп чадашкан. Божудулга бажыңының тудуун беш чыл узадып келген, ам шуут ара соксаткан. Аңаа херек тудуг материалдары-даа, акша-хөреңги-даа чок. Нерв аарыглары эмнээр салбыр айыылдыг байдалда. Эргиде шериг кезээ турган эмнелге корпустарын септээринге херек ажылчын күш, тудуг материалдары, акша-хөреңги чок.

Район эмнелгези кышка белен эвес. Үрелген чылыг системаларын септээр материалдар чок.

Салбырның медикаментилер-биле база аарыг улусту шинчип эмнээр дериг-херекселдер-биле дериттингени аажок багай.

Чадаанага хоорай статузун тывыскандан бээр 45 чыл эрткен. Ол хирезинде кожазында Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларга деңнээрге, сайзыралы аажок чыдып калган. Олар 5-5 каът чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг, ТЭЦ-тиг, үлетпүр бүдүрүлге черлери оларда хөгжээн. Ак-Довурактың чурттакчы чону талон-биле аъш-чемни садып ап турар. Чадаанада ол бүгү чок. Чүге? Чүге дизе, хоорай статузун ажыглап шыдавайн турарында.

Чадаана 40-50 чылдарда туттунган, колдуу чаңгыс каът чавыс бажыңнардан тургустунган. Победа болгаш Советская кудумчуларында чаагайжыды туттунган ийи каът бажыңнарның одалга системазы чедир кылдынмаанындан кыш келирге-ле, чара тевер. Ол бажыңнарда туалет, ванна системалары шагда үрелген. Оларны септеп кылыр дугайында чугааны чылдан чылче кылып турза-даа, ынчаар-ла түңнел чок болуп артпышаан. Амгы үеде бо бажыңнарның чамдык квартираларында улус чурттавайн турары-биле оларның соңга, хаалгаларын тенек оолдар буза шаап, хоора соккаш, октагылапкан. Ол-ла бажыңнарны дарый септеткеш, эмнелге ажылдакчыларын чүге чурттадып болбас деп. Ажыы-биле чугаалаарга, бо бажыңнарга кыжын суг безин кел бестей бээр.

Хоорайның чаагайжыдылгазы, хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының айтырыглары эң кудуку деңнелде. Кудумчуларның дүнеки чырыктары чок, асфальтылыг оруктар септеттинмээн, оңгул-чиңгил. А автобус доктаар черлерин үш чыл улаштыр септевээнинден олар улам үрелип турар. Кудумчуларның ногааннадылгазы чоруттунмайн турар.

Соңгулдалар кампаниязының үезинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хөй даргалар-биле келгеш, Чадаананың социал байдалын сегидерин аазаан турган. Аазашкын сөс кырында арткан, херек кырында мынчага чүү-даа кылдынмаан.

Районнуң төп эмнелге коллективинде Тыва АССР-ниң, район, хоорай Советтериниң депутаттары, коммунистери хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, үстүнде айыттынган четпестерни чайладыр сорулга-биле ажылды чорудуп, боттарының күжү-биле шиитпирлеп шыдавас хире айтырыгларны үстүнде органнарга, албан черлеринге тургузуп келгеннер. Оларның киирген негелде, хомудалдарын район удуртулгазының, ол ышкаш республиканың Калык камгалал министерствозу шүшпең шиитпирлеп турарындан, бөгүнгү кударанчыг байдал тургустунган. Байдал мындыг берге турда, Чадаанага аныяк специалистерниң ажылдаар күзели турбас болбайн канчаар.

Районнуң, хоорайның удуртукчу даргалары чогум чүнү көрүп келгеннерил, медицина хандырылгазының, ооң баазазының чөгенчиг кошкак байдалындан ам канчап уштунар деп бодап турарларыл?

Чүнү канчалза, кандыг шыңгыы базым кылыпса, республика, район, хоорай удуртукчулары хоорайда, эмнелгеде тургустунган байдалды экижидер сорулга-биле ажылдап эгелээрлер ирги? Кандыг кыдыкы хемчег оларның харыысалгазын оттуруп, кичээнгейиң хаара тудуптар аргалыгыл? Байдал биеэги хевээр артар болза, кандыг-бир частыышкынны манаары үр эвес. Каракты шимгеш, билбээченнеп орар үе эрте берген болгай. Дааңдырган участок дээш харыысалгалыглардан дорт айтырар апаар.

Каадыр-оол ТУВАК.

- **Польша-герман кызыгаар дугайында чаа керээге ГФР-ниң болгаш Польша Республиканың даштыкы херектер министрлери ат салган.**
- **Персия мугулдурунче 20 муң америк солдаттарны Пентагон немей чорудар дугайында шиитпирлээн.**
- **Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Иранның аразынга дипломаттыг харылзааларны үзүп, ийи чурттарның аразынга харылзааларга нарын байдал тургустунгандан бээр бо чылын он бир чыл болуп турар.**

КЫЗЫГААР ДУГААЙЫНДА КЕРЭЭ

ВАРШАВА. Амгы польша-герман кызыгаарны үреп болбазының дугайында чаа керээге ат салыышкынны Польшаның найысылалынга болган. Польша Республиканың болгаш Германия Федеративтиг Республиканың даштыкы херектер министрлери Кшиштоф Скубишевский, Ганс-Дитрих Геншер керээге ат салганнар. Ат салыышкынның ёзулалынга Польшаның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Тадеуш Мазовецкий киришкен.

ПЕТЕР ФЕЛЬХИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВЕНА. Төп совет удуртулганың болгаш эвилелдешкен республикаларның аразынга чөпшээрежилге, дугуржулга, бир деңниг кады хөделиишкиннер эргежок чугула деп, «Беринген-Маннхайм» деп, Европаның улуг фирмазының экспорт эргелекчизи Петер Фельх медеглээн, ССРЭ-ниң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының, крайларының, областарының аразынга экономиктиг харылзаа хөй чылдар дургузунда быжыглып келген, а ук харылзааларны хенертен үрээр болза, ниити эвилелге болгаш тус-тус республикаларга кедергей аар уржуктарлыг болур деп, ол демдеглээн. Европаның бүгү чурттарының чаңгыс аай иштики рыногун тургузар дугайында айтырыг кажан тургустунуп турда, Совет Эвилелиниң республикаларының аразынга экономиктиг харылзааларны кошкадыры ол чурттуң чонунга дыка багай уржуктарлыг болур деп, эксперт санап турар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ШИИТПИРИ

ВАШИНГТОН. АКШ-тың болгаш Иранның аразында харылзааларга хамаарыштыр онзагай нарын байдалды ам база бир чыл хуусаада узадыр дугайында шиитпирни америк администрациязының хүлээп алганын АКШ-тың президентизи Дж. Буш чарлаан. АКШ-тың Тегеранда элчин чериниң бүгү ажылдакчыларын ираннар 1979 чылдың ноябрь эгезинде бүзээлеп, орнаг кылдыр тудуп алган сөөлүнде америк-иран харылзаалар чидигленген, ийи чурттарның аразынга онзагай байдалды америк администрация чарлаан турган. Иранга удур экономиктиг хемчеглерни АКШ ап эгелээнден бээр бо чылын 11 чыл болган.

СҮЛЧЭЭНИ ИЛЕРЕТКЕН

АБУ-ДАБИ. Суданга күрүне эргилдезиниң оралдажыышкынын илереткен болгаш соксаткан. «Аль-Халидж» солунунуң дыңнатканының ёзугаар алырга, күрүне эргилдезин кылырынга киришкен политиктиг партияларның удуртукчуларын тудуп хоругдаан. Суданның премьер-министри турган Садек аль-Махди ооң мурнунда бажыңынга хоругдалга олурган. Күрүне эргилдезиниң оралдажыышкыны буурап дүшкен сөөлүнде ону карабажыңче шилчидипкен. Эрткен чылдың июньда шериг эргилдезиниң түңнелинде эрге-чагырганы холга алган генерал Омар аль-Баширниң чазаан дүжүрер дээн күрүне эргилдезиниң оралдажыышкыны дөрт удаа болган.

БОЙДУС ХАЛАВЫ

МАНИЛА. Бойдустуң улуг халавы — «Майк» деп адаан кедергей күштүг хат Филиппинниң төп районнарының кыры-биле эрткен. Бойдус халавының түңнелинде 112 кижи өлген, хөй кижи балыгланган, элээн каш хоорайлар үрелген.

КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ ДУЖААЛЫ

ВАШИНГТОН. Курлавырдан 72500 кижини немей келдирер дугайында дужаалды АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни чурттуң чепсектиг күштеринге болгаш национал гвардияга берген. Курлавырдан келдиртир ол шериглерни Персия мугулдурунче чорударын министр чарлаан. Ынчангаш АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң айтыышкынының ёзугаар ам-даа 200 муң шериглерни АКШ-тың камгалал министри чоокку үеде Персия мугулдурунче чорудар бодап турар.

КОНФЕРЕНЦИЯ АЖЫТТЫНГАН

БЕРЛИН. Барыын болгаш Чөөн чүк аразынга экономиктиг харылзаалар айтырыгларының талазы-биле Берлин академиязының тургузукчу конференциязы ында ажыттынган. Чөөн Европа чурттары-биле экономиктиг харылзааларны калбартырынга сонуургалдыг Германияның хөреңгитен бөлүктериниң күзээнин ёзугаар чаа академияны сураглыг немец экономист эртемден Хайнрих Штандтк баштап турар.

Германияның экономика министри Хельмут Хаусман конференцияның баштайгы хуралынга чүве чугаалаан болгаш чаа эртем-шинчилел төвүнүң чедишкинниг ажылдаарын күзээн.

ЧАЖЫТ БАДЫЛААШКЫН

ЛОНДОН. Англияның амгы премьер-министри Маргарет Тэтчер Великобританияның консервативтиг партиязының удуртукчузу болуп турар. Англияның камгалал министри турган Майкл Хезлтайн консервативтиг партияның удуртукчузу болурунче чүткүп турар. Бир эвес ол партияның удуртукчузу М. Хезлтайн болур болза, Англияның чазак баштыңынга база соңгуттурар. Ынчалзажок тус черниң политиктиг хайгааракчыларының бодалын ёзугаар алырга, англи чазактың амгы баштыңы М. Тэтчерниң чуртка авторитеди Хезлтайнның авторитединден ыракта бедик. Консервативтиг партияның парламент бөлүүнүң 372 кежигүннери чоокку үеде чажыт бадылаашкын ёзугаар партияның удуртукчузун соңгуур. А партияның удуртукчузунга соңгуткан кижи англи чазактың баштыңы болур.

ҮҮРМЕКТЕП САДАР БАРААННАР ӨРТЭЭНГЕ КОНТРОЛЬ

ПЕКИН. «Жэньминь жибао» солунунуң бижээнин ёзугаар алырга, чуртта үүрмектеп садар барааннар өртээнге контрольду Кыдаттың чазаа холга ап шыдаан. «Экономиканы улам ыңай таарыштыр экижидер болгаш реформаларны ханыладыр дугайында» доктаалды Кыдаттың Компартиязының ТК-зы эрткен чылдың ноябрьда хүлээп алган турган. Национал экономиканың структуразын экижидер, өртектерге контрольду хандырар талазы-биле ап чоруткан хемчеглерниң ачызында бо чылын кыдат рынокта байдал элээн экижээн.

КОМПЛЕКСТИГ СИСТЕМА ТӨЛЕВИЛЕЛИ

ПРАГА. «Чоннуң камгалалының комплекстиг системазын» тургузар төлевилелди Чехословакияда ажылдап кылган. Бойдустуң халаптыг болуушкуннарының, озал-ондактарның үезинде чонга дузалаары — чаа программаның кол сорулгазы. Ынчалзажок массалыг корум-чурум чок чоруктар тургустунуп келген таварылгада хамаатыларны, оларның өнчү-хөреңгизин камгалаары чаа системаның кол сорулгаларының бирээзи болуп турар деп шериг ведомствозунуң төлээлекчилериниң медеглелин тус черниң журналистери сеткил дүвүрээшкин-биле уткаан. Иштики айтырыгларны шиитпирлээринге армияның киржилгезинге Чехословакияның чону хөөн чок болуп турар.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИШКИННЕРИ КӨВҮДЭЭН

ВАРШАВА. Польша найысылалдың полиция начальнигиниң медээзин ёзугаар алырга, чуртта кем-херек үүлгедиишкиннери эрткен чылдың ноябрьда турганы-биле деңнээрге, 80 хуу өскен. Ындыг турбуже, Польшаның найысылалында полиция органнарынга 5 муң кижини ажылга чедир хүлээп албаан. А полиция аппаратындан 1600 кижини кызырар дугайында шиитпирни эрге-чагыргалар хүлээп алган.

УПТЭЭШКИН

ХАРАРЕ. Мурнуу Африка Республиканың национал банкызының төп салбырынче чепсектиг халдаашкын болган. Пистолет боолар-биле чепсегленген дээрбечилер банкының кассазындан хөй миллион акшаны уптеп алганы. Ынчалзажок дээрбечилерни удаваанда полицейжилер вертолёттуң дузазы-биле агаардан илередип, оларны туткан.

(СЭТА).

Ажыктыг дуржулга

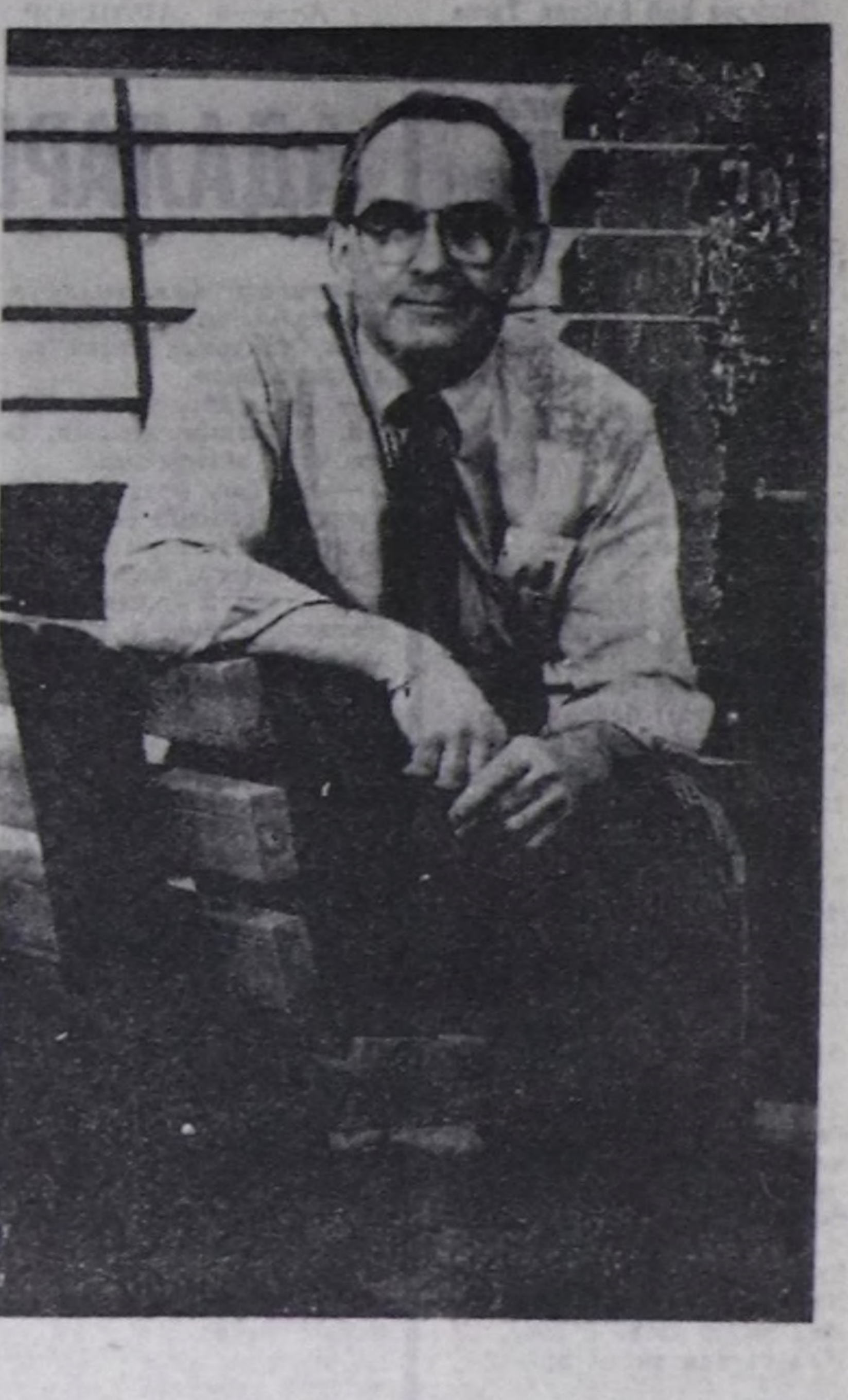

АКШАНЫ... БОКТАН

Американың чону чыл санында бок төгер черлерже 150 млн. тонна ажыг янзы-бүрү чүүлдерни үндүр октап турар. АКШ бо көргүзүг талазы-биле делегейде бирги черде турар.

Сагыңгыр-тывыңгыр америк хөреңгитеннер чоннуң үндүр октаан богун ажылдап кылгаш, оон бир янзы чүүлдерни кылыр хемчеглерни база ап турар.

Бо чурукта Айово штатта бир компанияның ээзи Флойд Хаммер төккен боктан чыып алган пластмасса аймаандан парктарга ажыглаар сандайлар кылыр бүдүрүлгени ажыткан.

СЭТА-ның фотозу.

Дүүн Кызылга РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң чогаалчыларының ээлчег чок съездизи болган. Ооң чамдык киржикчилериниң чогаалдарын моон адаанда парладывыс.

Чаа шүлүктер

ЭШКИИШТЕРНИ ХОЛДАН САЛБАЙН

«Эндик, чааштың аксын тыртар
Ээшпеек салааларым.
Эки-бактың аксын дыңнаар
Энмек кегжир ийи кулаам».

Эшкииштерни холдан салбайн,
Эжиндириг одуруунда бурунгаарлап,
Кавай хеме — мээң Тывам
Калчаа далай делгеминде салдап чору.
Шуурган-хат диргелди дээш,
Чугаа-сооттар, алгы-кышкы оон-моон тарап,
Хемечилер бисти одаап
Кемниг сөстер үндезин чок дыңналды-даа.
Кожуп алгаш, тевени чоп
Көөр безин хөңнүнер чок апардыңар,
Кежип алгаш, хемени чоп,
Херек чок деп элекке чоп санадыңар?
Энесай хем соглур эвес.
Эшкииштерни холдан кайын салыр деп бис.
Энмек кегжир кулактар-ла
Элдеп-ээзин эрбенниг сөс дыңнавазын.

ООЧУРГА БОДАЛ

«Селбер пөштүң дөзүнейге,
Серинттенген оол боор мен.
Черим-таңдым кежик байлап
Чемиш кылган оол боор мен».
(Арат аңчылар ыры.)

Таакпы азы дайнам эът дээш,
Дакпыш-изиг, чогуш-кырыш — хөлзээзинниг
Оочурларга турарымга,
Оорга-моюн ыстап-шылап, кылыым хайныр.
Хоорай черге чурттаар кылдыр,
Холум, будум асфальтыда малгаштаваан.
Таалыңым артынгаштың,
Тайга-таңдым ыржымынче чоруксаам кээр.
Ынчан менээ дүдүскектиг,
Ырак сыннар дүвүрээзиг мынча дижир:
«Чоор сен, оглум, хоорайга тур.
Сооңдан хей-ле хамык улус эдерип кээр.
Эм-дом, дазыл, тооруқ, кат дээш,
Эмин эрттир чилбилер бар үе-дир бо.
Чалбырааштай өрттенгилеп,
Сазаннады таптаттырып ырмам сынды».
«Оочур манап турунарда,
Оран-таңды хоозурап ээнзирээр-дир.
Өгбелерниң кокпаларын
Өйлеп-өйлеп эргиңер» — деп, чүрээм сөглээр.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ХАРАМ ЧОК МЕН

Саарлып чайнаан хүнүң алдын хереллери
Салгын ойнаан саарыгларда челээштелди.
Дамырактар катчып-катчып улуг хөгжүм —
Дажыг шапкын Хемчик хем бооп төрүттүңдү.
Авайымга өөрүшкү бооп төрүттүнгеш.
Аатқыыжымга өпей ырын дыңнап өстүм.
Кадыр эриң каастап турган сөөскениңни
Кавайымга эңмек тыртып ачам кылган.
Арыг суундан арбай тараа бажы тыртып,
Амыдырал эге дөзү ужукталыр.
Хайыралыг хемим эриин каастажырда
Кажан шагда күжүм, билиим харам чок мен!

Бай-Тайга район.
Көк-оол САЛЧАК.
Башкы.

АЪТКАРЫПТАР

Ээжелелге
Элеп түрээн арат —
Дерзиилелге
Демисежип келген.
Дайзыны хөй байлак Тыва
Дарлал бекке удур —
Оглун, кызын оттуг көсче
Оттура бээр.
Кежегелиг
Кестирген Баш түрлүг,
Келектелбес,
Хей-аът киирер дириг,
Дазылы хөй байлак Тыва
Даңын уткуй чүткээш,
Дүрт-сынын хөндүргештиң
Туруп келген.
Хосталганы
Холга алыр күзел —
Арат кижи
Адыжындан чыраан.
Талазы хөй байлак Тыва
Тайбың иштен чырыыр —
Ажы-төлүн бедиктерже
Аъткарыптар.

Алексей АРАПЧОР.

Чечен менде,
чечек черде

ХӨӨКҮЙ АВА...

Айым биле хүнүм ышкаш,
Айдың черде чырык-ла чок.
Авам биле ачам ышкаш,
Авыралдыг кижи-ле чок.
(Кожамыктан).

Төлү дээштиң хөөкүй ава
Карак чажын чодуп орду.
Төрүп кааны чаңгыс оглу
Кара-бажың кире берди.
— Үүлгедиг болу бээр деп,
Үүлениң копчууп көрем,
Үптээшкин деп коргунчуг сөс
Үе-чергем дыңнап чорбаан.
Чаш чорда чассыдып каап,
Чаңчаар черге кончуй тыртып,
Чаңгыс оглум часпазын дээш,
Чагып, сургап чорбадым бе?!
«Чыткан хой-даа тургуспас» деп,
Чыылган чонга чарлап чордум.
Чыдыг чашпан тыртып алгаш,
Шыңдан чайлай берип-тир сен.
Кады чораан өөрүң-биле
Караңгы дүн ажыглааштың
Ажыт черге ашак кижи
Акшазын-даа үптээп-дир сен.
«Ажы-төлге чедирер дээн
Акшам-дыр» — деп алгырарга,
Адаң ышкаш хөөкүйнүң
Амызынга четкен-дир сен.
Ава диирткен адым өлдү.
Ай, хүн адаа дүмбей болду.
Чаштыг караам соглуп калды.
Чаңгыс оглум оскундурду...
Төлү дээштиң ие кижи
Көзүлдүр-ле кадып калды.
«Төрүвээн-даа боорум кай» — дээш,
Көк дээрдиве холун сунду.

Николай ООРЖАК.

АК-ДОВУРАК

Асбестен курну
Үзе чиир өрт турбас.
Найыралдың күжүн
Үзүп каар нүгүл чок.
Торгу дег даг-дүгүн
Дозуп аар демниг хол.
Доңнашкан эжимни
Доза кээр Элегей.
Элегей, Кудугуй
Эмирлип төнмес-даа.
Экиде, багайда
Эдержип өскен бис.
Ак-Довурак, Ак-Довурак
Найыралдың одаа.
Сеңээ-даа, меңээ-даа
Чемениң ажыы чок.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ТЫВА ЧЕРИМ

Кара чаштан
Кавайым дег,
Эрикпезим
Эргим Тывам.
Хамык байлак
Кадагалаан,
Тарлан-шокар
Даглыг Тывам.
Тыным болган
Тыва черим —
Чолум ужуу,
Чоргааралым.
Сен чок болза,
Сеткил-чүрээм —
Ындыналдыр
Ырлаар деппе.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ААРТЫКТАЖЫ БЕРДИВИС БЕ?

(Пародия)

«...Акшып орар чаңгыс ботту
Ам кээп кым-даа тоовас ышкаш:
Чаңгыс тыртым таакпыны,
Чаңгыс дашка араганы
Чартыктажып ижип, тыртып
Кады хөглеп чораан өөрүм
Хая көрнү берген ышкаш...»

Экер-оол Кечил-оол
(«Чүрээм биле сүмележип»
1990 ч. сентябрь 1. «Шын»)

Анай кара чажывыстан
Алышкы дег доруккан бис,
Аравыска чаңгыс кыс-даа
Адааннажып былаашпаан бис.
Чаңгыс чиңге орун тыпкаш,
Чартыкташтыр хойгажыпкаш,
Чамдыктар дег — артыктажып,
Чалчыжып-даа чорбадывыс.
Кара-кара баштарывыс
Көгерерти чайгаар оңуп,
Калчаннайты хуулгуже,
Хөй-ле чылдар чурттадывыс:
Ам кээп дөгүп, кырып келгеш,
Аартыктажы бердивис бе?
Болган, болбаан чүвелерге
Моондакталып, мунчулба даан.
Калай-кыстар чаңын чаннап,
Каразыичып чорааш чоор бис.
Назынывыс арткан кезиин
Найыралга төдээл, Экер!

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

ДЕВИГНИҢ ТЕВИИ

Таңды-Ууланың мурнуу эдээнде далайлаштыр чалгып-мөөреп чыдар көк хөлдү хопталаан дег, дуглай туруптан Эртинелиг-Дагның шаг-төөгүден бээр аттажы сумунуң чурттакчылары амгы совхозунуң үндезилеттингенинден бээр мөгүр байырлалын эрттирип турганнар. Аъттарны чарыштырары-биле хову ужунче салыкчылар аппарганда, мөге хүрежи эгелээн. Караңгы көк костүүмнүг, чүлгүп каан хром сапыктарлыг, дөртен хар ажа дүшкен, шилгедек магаботтуг, кадыр хавактыг эр кижи хүрешти мөгелер аразынга көрүп олурган. Анаа кым-даа ону өскелей көрбээн, харын-даа аныяк мөгелер ооң чоогунче сырлып мындыг болган. «Дөге-Баарын» баянга ойнай бээрге, киживис сырбаш кылынгаш, сеткил-сагыжын дүй бүргеп келген бодалдарындан хензиг када чардыккан иргин.

Сөөлгү катап хөй чон мурнунга содак-шудактыг девээнинден бээр бир чыл ашканы ол-дур, көр. Моолдуң сураглыг мөгелери — тулган күчүтеннери ындыг дижир: дарган мөге деп атты тывыскан соонда, байыр-наадым болган черге хүрешпейн, анаа-ла ак чем — ааржы, быштакты тарадыр чажып, хос девип каап болур. Хүрешсе-даа, онаан боду шилип, амалап алыр. Тиилеттирбес мөге деп турары ол эвес бе? Чогум олардан дора эвес мөгелер чоннуң оолдарының аразындан чүге тыптып келбес деп, анаа хүндүлел-дир ийин. Дарган мөге деп атка чедериниң бетинде чеже онагны ажып, чеже хүрештерге шүүлбезин билбейн баргы дег кижи Шактар эвес болгай!

А эрткен чылын, суур адаанда чаа туткан стадионга улуг спортчу байырлал болганда, хоочун мөге Шактар Сүрүңнү хос девиткеннер. Чок, ол боду хүрежиринге белен турган, ынчалза-даа мынчаар-дыр деп шиитпирлептивис дээрге ам канчаар, аайынга кирер апарган. Адап-сурап, чарлап-мактап шаанга киргеш, школа назыны четпээн, курзук диштерлиг оолчугаштар-биле деңге үндүрүпкеннер. Эң баштайгы хүрежинге девээн дег сүрээденчиг-даа болган болза. Шактарның девии хартыганың кашпагайы дег чиик, шалыпкын, Хаан-Херети куштуң кылыйтыры дег шөлээн, чоргаар көзүлген. Ооң мурнунда чайын төрээн суурунга сөөлгү удаада шүүлген хоочун мөге ол хос девээни байырлалга хүреш эгелей бээрге, мөге салыкчызы ооң адын кажап-на кый дептерин четтикпейн манап олурарын эскерип каан. «Оо, чок, бодуң-на чөпшээрежипкен болгай сен. Бөгүн дуңмаларыңның хүрежин сонуургап олур, ашак. Сенден дудак чок оолдар бар-дыр көр» деп хөлзээн сеткилин чавырылдырарга-даа, белен оожургаар дээр сен бе!

Ооң ачазының кады төрээниниң оглу, дүрт-сыны улуг-чаагай эвес-даа болза, аваангыры кончуг аныяк эр шүглүп каарга, Шактар ынчан дыка өөрээн. Бодунуң оолдары хүрешкеш, чер албас болурга, иштинде аажок хомудаар болгаш, дуңмазы шүглүрге, амыраанзы ол ыйнаан. Ызыгуур салгаан мөге деп сонаттырар кижи ооң боду-ла болгай. Начын Сүрүң дээрге Таңды-Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи чораан. Күдер-даа болза, семис эвес, күштүг-даа болза, күжүнге меңээргенмес, арга-хорга ажыглап, чараш хүрежир. Тос кожууннуң мөгелери чыглыр найыр-чыыш болган черлерге шүүп чораан ачазының улуг оглу Шактар чүве-дир. Дараазында дуңмазы Дажынмай база шыырак мөге болган. Ийи алышкы адазынга дөмей, хөректери өндейген, ижиннери тыртылчак. Республика маргылдааларынга ортумак деңзиге оларга быражыр эрлер чок турган. Алдан дөртке база-ла хоомай эвес, үжүүр былаажып, шыырак дөрт мөгениң санынга кирип шаг болганнар. Адашкыларның хүрежири көрүштүг-ле. Долгай, дедир дегээ-биле дегээлеп, катай хап, чан баштап тургаш дүжүрерлер. Элдеп чүвези, боттары буттап хүрежиринге хөңнү чок улус болган. Чүс кил чыгыы бардамзыргай, чоон эрни чеден кил бичии ажыг Шактар будун өнедиин сунуп бергеш, долгай дегээ-биле аңдаргаш, довураан буртуладыр октаарга, тыва хүрештиң чажыттарын эки билир көрүкчүлер магадап, адыш часкап, адын адап кыйгыра бээр үе турган болдур ийин, мөге эвес, шынна болгай, ах!

Чогум Шактар черле бодун өрү көрдүнүп, адыыргап чорбаан. Шүүп каанда, чүдүлгелиг чүве дег, «оран-таңдым эки көргени ол-дур, хүнүм киргенде ындыг кижи-ле болгай мен» деп каар. Чеже-даа мөге болза, ооң шош-содаага киржип, улус базынчактап чытканын көрген кижи бар деппе. Хүн бүрүнүң амыдыралында ол дег томаанныг эр ховар ийин.

Мөгениң чуртталгазы кайын чүгле хүреш, чүгле тиилелге болур ийик. Ону хүнү кирген үелерден аңгыда, ажыл, амыдыралы, ажы-төлү бар болгай. Көңгүс аныяанда, чылгычы оол тургаш, Кызыл кирип, автошкола дооскаш, «демир аъттың» дынын тудар шынзылгалыг ээп келген. Аңаа өөренип турда бир каттырынчыг, өөредиглиг таварылга болганын ам безин сактып чоруур. Акша-көпеез куруглаан, чер албайн турган үезинде бир-ле хүреш болган. Шүүлгең кижиге акша тыпсыр. Эш-өөрү Шактарны дораан ыдалап киирген. Кижиниң боду-даа тиилээринге бүзүреп турган: ат-сураглыг мөгелер чок, бичии хүреш-тир ийин. Хайлыг, баштайгы салыгда-ла Эртинелиг-Дагдан кады өөренип келген эжи таваржырга, навыыргааш, чула октадып алган. Демгизи база ийиги салыгдан эртпейн ушкан. Шаңнал акшазы чок, хөлүгүр эрлер ыыт-дааш чок базып чаныпканнар...

Оон бээр барык үзүктел чок чолаачылап турары бо. Сөөлгү чылдарда харын чай дүжүп, Таңды-Уула сынныраарының тос каъттары ногаарарып, ында оът-сиген хевистелдир хөлбеңейни бээрге, машиназын аныяк оолдарга түр када хүлээдип кааш, чайлаглап үне бээр апарган. Совхозтуң семиртир хоюн алыр, күзүн дедир дейзиледип дужаар. Бензинниг чыт чок, бо чайын иэээн кокпалар келир чылын кээрге, бүде берген чыдар, мал дүжүү ховар таптай базар каъттарга, тайганың тазынга, мыйгак-хараганныг, чиңгистиг ээзимнерге чоруурга, хоочун мөгениң чалыы күжү катап эглип келгензиг, таптыы кончуг болур. Чылгычы чораан үезин сактып, ээрже ээнгиге тептинмейн олура суг кагтылаптар — бо чоок-кавыда ону көрүп турар кижи бар эвес, кым тенек оолдарзыын деп кочулай бээр ийик...

Содак-шудак кеткен мөгелер аразынга кестүүмнүг олурган хүнүнден үе чылза-чылза, таптыг-ла бир чыл эрте берген. Чай кидин түлүк. Шактар бир эртен аптара дүвүнче чидир шыгжапканы, көк торгу-биле додарлаан, эрги-даа болза, элендизи четпээн, кымга-даа ора соктурбаан содак-шудаан тыпкаш, уштуп каг дээрге, кадайы Долбанмаа иштинде элдепсинип орза-даа, ашаандан чүве айтырбаан. Чүгле үженип ора боданган: «Оозун канчаары ол, моон, хүрежири соксаан бооп турбажык бе? Азы аныяк дөргүл-төрел чүвезинге бээр дивээн бе. Дажынмайның улуг оглу Буянны шору хүрежиптер апарган деп, мындаа ачазы мактап орган эвейикпе. Че-че, меңээ кандыг хамаан, тып кагзымза, ээзи боду-ла баш билир ыйнаан...».

Ол кежээ ашаа дашкаар үнгеш, чиде бээрге, быдаа соөваанда ижип ал деп кыйгырар бодалдыг, Долбанмаа соондан үнүп келгеш, ол-бо көрзүнерге, демгизи болаада чок мындыг. Бажың дужунда алаакта алгы дыңнааш, ынаар харапырга, ында-ла хөй аныяк оолдар аразында Шактарның бараан көзүлген. Ашактың канчап турары ол, оон кедерезе, он хонгаш болур деп чарлапкан маёвкага хүрежир дей бербээн бе деп, кадайы кымга-даа билдиртпези чоргаарал-биле бодангаш, бажынынче кире берген. Быдаазын катап чылдыр апарганы ылаң болган.

Хүрештиң сорунзалыг тевии, шынап-ла, аажок күштүг болуп, мөгени база катап хөй чон мурнунга девиринче күткүпкен. Шактар ам албан шүглүр боор мен деп семевээн. Ынчалза-даа сураглыг моол күчүтен ышкаш хос девир хөңнү чок болуп, содак-шудаан хүрежири-биле тыптырып кедип алганы ол чүвең иргин.

Николай КУУЛАР.

телевидение

НОЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Чөөн базар». «Ганджина» аас чогаал ансамблиниң оюн көргүзүү. (Таджик ССР). 9.40 Партнер. 10.10 «Бейсбол жирафтар, орус кантри болгаш оон-даа өске чүүлдер». 11.10 «Биске кижилер дугайында чугаалап берген чогаалчы дугайында». Ж. Амаду. 12.05 Медээ. 12.35 «Найыралдың меридианнары». Совет гректерниң культуразының болгаш уран чүүлүнүң 1-ги Бүгү-эвилел фестивалы. 13.35 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дүвүреңчиг үениң хрониказы». «Испания: республиканың эки, багай талалары». Уран-чечен публицистиг фильм. 14.45 «Дириг амытаннар оранында». 16.15 И. Селезнева режиссернуң фильмнери. «Хүндүскү поезд». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.10 ГДР (ГФР) телерадиокомпаниязының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.55 ГДР телерадиокомпаниязының кежээзиниң уланчызы. 00.55—01.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телепрограмма «Өг-бүле». 9.20 «Арена». 10.20 «Менди-чаагай орукту күзедивис». Уран-чечен фильм. 11.25 Коллаж. 11.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.00 Дешпилге. Информация. Реклама. 13.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Чугула интервью. 20.40 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 20.50 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 21.00 «Үе». 21.30 Улусчу хөгжүм херекселдеринге ойнаарының талазы-биле Бүгү-россия конкурузунуң киржикчилериниң концерти. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 23.55 Барымдаалыг фильм. 00.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 01.00—02.35 «Силерни Таймыр кыйгырып тур». Уран-чечен фильм.

• • •

Эде болбаазырадып кылырынга ажыглап болур болгаш 1 килограммның өртээ 10 көпеек чаа виноградты кызыгаарлаашкын чокка садып алырын Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы хоорайның болгаш республиканың чурттакчыларынга сүмелеп турар. Садып алыкчыларның күзээнин ёзугаар виноградты оларның бажыңнарынга чедирип берип болур. Садыг баазазының адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефоннары 4-18-81, 3-32-11, 3-32-63.

• • •

«Веселый» деп адаан кадыр артты оюп эртер чаа автоорукту ажыглаалга кииргени-биле холбаштыр «Веселыйны» таварыыр автомашина оруунуң хагдынганын Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели дыңнадып турар.

• • •

Дылдар өөренир талазы-биле төлевирлиг курстарга бижиткен болгаш күзелдиг эштерни РСФСР-ниң Компартиязының республика комитетиниң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы чалап турар.

Орус дыл өөренир кичээлдер ноябрь 17-де, субботада 10 шакта, а тыва дыл кичээлдери база ноябрь 17-де — субботада 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

Бай-Тайга кыдыраажындан

МИННИП ОРДУМ

Өөрүшкүнү, аксың-кежиин
Хөө-биле былчап каар дег.
Өске кижиң кадайынга
Хөңнүм чок деп хөөреп ордуң...

Кожаңга орган аныяк кыс
Кончуунарны але? — дээнзиг.
Шырай-арны хуулуксап,
Чырыы чүгле чыртааш дижик.

Бодум ынчан ыядыксап,
Бодалга алзы берзимзе-даа,
Ажы-төлдүг не кижээ
Аажок ынаам миннип ордум.

КАРАКТАР

Кара-Хөл деп чараш хөлдү
Караам-биле көрбээн болгаш,
Аалдар кезий, шайлап чорааш,
Арттан барып хараан ийик мен.

Өңү кара, терең хөлде
Өөр балык аргын дижип.
Өөрүм эрлер хөөреп турда,
Өске бодал мени чүглээн:

Караңгы имир дүжер билек,
Кара-Хөлдүг чырыда бээр
Ийи эжеш шолбан эвес,
Ийи караан меңээ эргим.

Амыдырал орук-чириин
Амыр эвес, нарын-даа бол.
Ханныг чүрээм ханызынга
Карактарын чырып чорзун.

Моңгуш ДОРЖУ.
Тээли — Кызыл.

Чечен чугаа

АДАЛАРЫ БОЛГАШ ООЛДАРЫ

Аалчылар бажыңында хостуг өрээл, артык орун чок дээш, дежурный кадай бисти хүлээп албады.

— Төрел бар, таныш бар? — деп, ол харын тывалап, бистен удур айтыра-дыр.

— Бар-бар, ырак командировка чораан-дыр — деп, таарыштыр харыылап кагдым...

Ам канчаар, демги дежурный кадай сандайларже айыткаш, аңаа дыштанып олурарын сүмеледи. «Оон көөр» деп кагды.

Автобуска алды-чеди шак чорааш, арай шылай берген бис. Эжим кадарчы кижи чорду. Олудувус Ак-Довурактан-на кожа болган. Арай аарып турар, тыныштаар кижи болду. Кызылда, мында оглу бар. Оозу эмчиге киирзин дээш, кызып чоруп олурар болчук. Оглун Виктор дидир. Ийи чыл мурнунда дээди сургуул черин дооскаш, Кызылда бир-ле улуг албан черинде ажылдай берген. Орук ара ашак оглунуң дугайын чоргаарланып, сеткилиниң ханызындан меңээ дыкала хөөреп чорду. Ындыг-ла ыйнаан хөөкүй. Дээди эртемниг, артында-ла Кызылда ажылдап турар оглунга кым чоргаарланмас деп!

Ашакты оглунуң бажыңынга чедирип каар деп шиитпирлээн мен. Кожам хоорайга шоолуг чорбаан болгаш кайда кудумчуда дээрзин билбес, харын меңден удур айтырып, четтирип каарын диле чорду.

Бир эвес аалчылар бажыңынга орун чок болур болза, ашактың оглунуң бажыңынга хонуп-даа аар чоор бе деп иштимде ынчаар бодаан мен.

Хоорайга мүн-не эртежик келген бис. Ашактың бижиттирип алганы адрес ёзугаар ол бажыңга барган бис. Эжимниң ап чоруур чүъгү база аар. Оглунга келген кижи, барып-барып малчын кижи, ындыг-ла ыйнаан. Киживис чогул. Дашкаар үнүп келгеш, улуг бажыңның баарында сандайга элээн олурдувус-даа. Ол аразы та кайы хире болган чүве. Ийи-үш-даа катап таакпылажып каантывыс. Чанывыс-биле оолдар, уруглар эрткилээш, бисче кайгааш, аразында бир-ле чүвени чугаалашкаш, тыдыладыр каттыргылаар-даа.

Чеже манаар, чадашкаш аалчылар бажыңынга келгенивис ол. Сагыш ышкаш болган болза, арыг, чылыг, чыдык өрээлге доктаап алгаш, чунуп, арыгланып алзы көрем! Че, мен-даа канчаар, бо эжим-не кээргенчиг-дир кадыы багай болбас ийикпе. Кызылда оолдуг, бажыңныг оолдуг. А ол хиреде мында, бо аалчылар бажыңында сандайда инек-сокпа дег, соганайнып олурар, кээргенчиин.

Ам канчаар, ашакты аалчылар бажыңынга каапкааш, адаам чиик кижи оолдуң бажыңынга база катап барыптар дээш, бодалымны эжимге чугаалааш, чоруптум. Төрээн оглунуң бажыңы барза, ол хөөкүй малчын үйгү-лыш-даа чок, узун даңны атсы, сандайга олура хонарын бодаарымга, сагыжым аарыыр, хөрээм дакпыжаар.

Викторнуң бажыңы, адрезин ёзугаар алырга, ындыг-ла ырак эвес, автобустааш, оон дүшкеш, ийи чүс метр хире кылаштаар. Кежээ апарган. Хүндүс чорааш, ооң квартиразы каш дугаар каъттал дээрзин хынап көрүп, ылавылап алган мен. Ам-на харын соңгалары чырык! Амырай бердим. Хөөкүй ашак ам-на оглунуң бажыңынга, чылыг, чымчак черге хүндүледип, ямбыладып хонары ол-дур кылдыр бодаарымга, буттарым артында чиик. Үшкү каътче үнүп келдим.

Ойт, эжикке чоокшулап кээримге, та приемниги, та телевизору ол чүве, ынаар-ла аажок хөгжүм дыңналы-дыр. Улус-даа алгыржыр, каттыржыр. Адресимни катап топтап көрдүм. Ийе, чээрби алды дугаар квартира ол-ла-дыр харын.

Дыңнагылап тур мен. Бодаарга, эзирик улус хевирлиг. Канчаар чоор дээш чушкуумну дырбагылададым. Аныяктар, барып-барып эзирик улус ондагайлыг... Чок, оолдуң адазының дилээ-биле келген мен, ачазы мында келген, аалчылар бажыңында олурар деп дыңнааш, ол амыраар оң. Дораан-на барып, такси дилеп алгаш, баргаш эккеп алыр.

Шак ындыг бодал-биле эжикти-даа соктадым-на. Сураг. Оон арай дыңзыды соктай каалтым. Бир-ле кижи эжик ындында келди.

— Кто там? — дидир. «Кымыл?» дээри ол.

— Викторнуң адазы келген. Аалчылар бажыңында олур, сөглеп чор мен — дидим.

Дүлгүүр кангыраан соонда, эжик ажыттына берди. Селбегер узун баштыг аныяк эр көскеттине-дир:

— Кайыын келдиң, чүү кижи сен, даай?

Херектиң ужурун база катап тайылбырладым. Ол аразында оолдуң чанынга чоллак тар платьелиг, үгбегер баштыг, карактарын канчалдыр-канчалдыр будуп алган кыс келди-ле. Папирос сорган, карактары өлере берген. Эзирии-ле илдең.

— Ачам кайда дидир сен, старик? Гостиницада бе? — деп, оол база катап ылавылады.

— Ийе, аалчылар бажыңында олур. Демин чордувус. Чок болдуңар, оглум — дидим.

— Фу, Вить, оставь его! — деп, демги кыс ческинген чүве дег, ынча дидир.

— Че, аа хоңгай аан. Эртен кээр ыйнаан — деп «Вить» хөректеди.

— Чок, чок. Орун чок чүве-дир ийин — деп, холдарым чала тудуп, ээрешкен дег тайылбырладым...

Ол аразында Викторнуң чанынга эзирик оолдар, уруглар карактарын имирерткен, таакпызының ыжын менче үрүп каап кээп турдулар. А ындыы өрээлде ыыт дээрге — кулак уюк. Эжиктен көөрүмге, оорлуңнадыр, кыймыңнадыр чайганып танцылаан оолдар, уруглар бар. Чамдык кыстарның эмиглери чартык-чамдызы чаңагаш, оорталары база-ла ындыг. Тырып дыгып тургаш, кедирип каан дег чүвүрлерлиг, хөйлеңнерлиг. Чамдык уруглар танцылаан эжи оолдарындан анаа-ла куспактангылап алгылаан, шимчээр-шимчевес чүве, чүгле ужаларының мөң эъттери, хырында чаа куткаш, шимчеткен саржаг дег, мөндүңнээр. Кинолларда-ла ындыг апарган чүве ол. Чогум ынчаар танцылап турганнарны караам-биле көрбээн болгаш, харын бир-бир магадап-даа турдум.

— Вить, аа Вить! Ам болзун че! Чоор сен! — дээн кыс үн дыңналды. Викторнуң карактарында мени «хей-ле келдиң, биске шаптыктава» дээнин эскерип кагдым.

Ол аразында бир семдер баштыг оол келгеш:

— Чүү кижи сен, улус дыштандырбас, чүң кижип тур. Чүнү күзей-дир сен, даай? — деп бо-ла. Кижимниң дижи-даа кыйыраар. Аткаар базыптым. Коридорда-ла болгай мен.

Шак ындыг «хөглүг» өөрү-биле адазын Витя деңнеп, бо таварылгада кайызы херегил, ажыктыгыл деп деңнеп, деңзилеп, улуг бодалга алысты-даа ыйнаан.

Дижин ызырыңгылап, кыйырады дайнангыланды. Каразының-на соогун! Херектиң ужуру өске талаже эргилер апаар чыгыы хирелиг. Чоорту аткаарлавышаан мен. Демги оол хол-будун карбаннадып, мени иткилей берди:

— Чору, чору кырган. Сээң хереэң чок!

Куйгам соолааш диди. Хаваамда соок дер сыстып келгенин эскердим. Каклага туттунгаш, адыргылган чүве дег, эжикче залажыптым. Үнүп келгеш, чаданы кудук балдарымга, буттарым черге дегбес чүве дег сагындырды. Дашкаар үнүп келгеш, улуг тындым. Хомудадым, хорададым. Кижиге эки чүве кылыр, дузалажыр дээш, ол оолдарга, сыйбың кыстарга ынчалдыр базындырдым...

— Чогул, оглуң келбээн-дир — деп малчынга чугаададым. Оон арнынче дорт көөрүнден чалдандым.

— Хөөкүй оглумну. Ырак-узак черже сургакчылап, чоннуң ажылын кылып чораан болгай аан — дээш, ашак иштинде хүлүмзүреди. А мээң караамда ооң эртем-сүюулдуг оглу — Витяның бажыңынга көргеним хамык чүве ол-ла хевээр чуруттунду, хөгжүм үнү кулаамда дыңналы-дыр.

Оглу, оглу... Аңаа идегеп, аңаа чоргаарланып келген малчын, аарыг-аржык ада!

Кезек болганда, экизи көрген, дежурный кадай соңгазындан мени кыйгырды. Бухгалтерия өрээлинге дүрер-оруннардан салып берейн бе, чөпшээрээр силер бе дидир.

Арыым чырыш дээн. Эки кижилер бар-ла болгай. Барып-барып бисти, ийи ашакты ол хөөкүй дежурный кээргээни ол-дур, бухгалтерия кабинединге орун салып бээр аан. Эжимниң өөрүүрү-даа аажок.

— Оглумга эккелген эът-чемим бар чүве ийин, оол. Чылыг өрээлге кандыг ирги але? — деп, ашак меңден айтырды. Балконну ажыткаш, аңаа салып кагдывыс. Хөөкүйнүң сеткилин хомудатпас дээш, ооң оглунуң бажыңынга чораан, көрген-билгенимни ыттавадым. Дидимедим. Азы чазыпканым ол бе, эш-өөр?

Селен ХЕРТЕК.

Кино

НОЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, **«Давайте любить»** (СФРЮ) 19.10 (узаткан) шактарда. **Видеозал: «Переполох»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чёрная пантера» 9.00, 12.20, **К-клуб «Сказка» Она с метлой, он в черной шляпе»** 10.50, **«Голубая бездна»** 15.40, 19.30 (узаткан) **«Ночной мотоциклист»** 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Светик» 13.30, 17.10, **«Рассказ «Харлея»** 15.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Частный детектив, или операция «Кооперация» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арнемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолуг келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 531.